

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 10, Sayı 27, Temmuz 2023.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 10, Issue 27, July 2023.

ISSN: 2148-5704

KAFKAS BAKIR KUMpanyASI VE OSMANLI TEBAASI İŞÇİLER*

The Caucasus Copper Company and Ottoman Miners

Melike KARABACAK YILMAZ

Öz: Artvin bölgesi yer altı madenleri bakımından zengin olup Osmanlı hâkimiyetinde olduğu dönemde de bu değeri bilinmekteydi. Bakır madeni bu coğrafyada bol miktarda bulunan madenlerden biridir. Günümüzde de bakır işletmeciliği yapılan Murgul Vadisi'nde 20. yüzyıl başında büyük bir tesisin inşa edilmesi ile üretime başlanmıştır. İngiliz Amerikan ortak sermayeli bir şirket olan Kafkas Bakır Kumpanyası, üretime başladığı dönemden itibaren zamanın en gelişkin makinelerini kullanarak kârlılığını azami düzeye çıkarmak istemiştir. Yine hedefine ulaşmak maksadıyla bu zorlu coğrafyada yol yapım işleri gerçekleştirmiş, tesisin etrafını bayındır hâle getirip hastane, okul gibi binalar inşa etmiştir. Şirkette Türk, İranlı, Gürcü, Ermeni ve Rum işçiler çalışmaktaydı. Bu işçilerin yarısından fazlası Osmanlı tebaası amelelerdi. Gurbetçi olarak şirkette çalışan işçilerin maden şirketinde yaşadığı ölümlü kazalar tabiiyetleri sebebiyle Osmanlı Devleti'nin yazışmalarına konu olmuştur. Bu çalışmada Kafkas Bakır Kumpanyası'nın Murgul Vadisi'nde gerçekleştirdiği faaliyetler ile Osmanlı tebaası işçilerin yaşadığı iş kazaları dönemin kaynakları ve Osmanlı Arşiv belgeleri kullanılarak incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkas Bakır Kumpanyası, Madencilik Tarihi, Zansul, Emek Tarihi, İş Kazaları

Abstract: The Artvin region is rich with underground mines and this value was known during the period of Ottoman rule. Copper mine is one of the abundant mines in this geography. In the Murgul Valley, where copper mining is still carried out today, production started with the construction of a large plant at the beginning of the 20th century. Caucasian Copper Company, a British-American joint venture company, has wanted to maximize its profitability by using the most advanced machinery of the period since it started production.. The company also carried out road construction works in this challenging geography in order to achieve its goal. The company improved the surrounding area and constructed buildings such as hospitals and schools. The company employed Turkish, Iranian, Georgian, Armenian and Greek workers. More than half of these workers were Ottoman subjects. The fatal accidents experienced by expatriate workers in the mining company were the subject of correspondence of the Ottoman Empire due to their nationality. In this study, the activities of the Caucasian Copper Company in the Murgul Valley and the occupational accidents experienced by the Ottoman citizens were analyzed using the sources of the period and Ottoman archive documents.

Key Words: Caucasus Copper Company, Mining History, Dzansul, Labor History, Occupational Accidents

Osmanlı Devleti'nde ve Çarlık Rusya'sında Madencilik

Osmanlı Devleti, hem Anadolu hem de Balkan topraklarında sahibi olduğu demir, bakır kurşun, gümüş gibi madenler ile taş ve tuz ocakları sayesinde Avrupa'nın en fazla maden rezervine ve üretimine sahip devletlerinden olagelmıştır. Osmanlı ekonomisi fiskalizme dayalı olduğundan hazineye doğrudan nakit girdi sağlayan ticaret, gümrük ve maden gelirleri büyük önem arz ediyordu. Sırbistan ve Bosna'daki zengin altın ve gümüş yataklarını ele geçirme arzusu devletin erken dönemlerinde kendini göstermişti. Bu madenler üzerinde hâkimiyet

* Bu çalışma 2-3 Kasım 2022'de Giresun'da gerçekleşen *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Harşit Savunması Sempozyumu*'nda sunulan "Çarlık Rusya'sı Döneminde Murgul'da Osmanlı Tebaası İşçiler" başlıklı tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

kavgası Osmanlı Devleti'nin Macaristan ve İtalya ile yaşadığı rekabetin temel nedeni olmuştu.¹ Anadolu ve Balkanlarda çeşitli maden yataklarının maliki olan Osmanlı, Avrupa'nın ana maden üreticilerinden biri hâline gelmişti. Gümüş ve altın darphane, bakır silah, güherçile de mühimmat için olmazsa olmaz madenlerdi. Anadolu'da Gümüşhane, Espiye, Keban, İnegöl, Ergani, Kiğı, Bilecik, Akdağ, Karaman, İçel, Maraş ve Kayseri, Balkanlar'da Novaberde, Srebrenitsa, Kratova, Sidrekapsi, Rudnik, Kamengrad ve Taşöz bahsi geçen madenler bakımından zengin bölgelerdi.²

Osmanlı Devleti'nde madenlerin mülkiyet hakkı arazinin şeri tasnifine göre tespit ediliyordu. Ülke topraklarının en büyük oranına sahip, rakabesi devlete, tasarruf hakkı reaya ait olan *mirî arazide* bulunan her türlü maden devlete aitti. *Mülk arazide* çıkarılan madenin 1/5'i devlete, kalanı mülkün sahibine aitti. *Mevat* ve *metrûk* arazilerde de madenin 1/5'i devlete, kalanı madeni işletene ait kabul ediliyordu. *Vakıf arazide* ise vakfın *arazi-i mevkufe-i sahiha* ya da *arazi-i mevkufe-i gayr-i sahiha* olmasına göre mülkiyet hakkı belirleniyordu. Vakıf hukukuna göre ilkinde maden mülkiyetinin vakfa ait olması gerekse de uygulamada buna örnek bir duruma rastlanılmamıştır. İkincisinin ise rakabesi hukuken mirîye ait olduğundan, çıkarılan maden de devlete ait kabul ediliyordu. Uygulamada devletin mevcut madenin işletilmesine öncelik verdiği, mülk arazide olsa da sahibi tarafından işletilmiyor ya da işletilemiyor idiyse madene el koyduğu anlaşılmaktadır.³ Şeri hukukun getirmiş olduğu anlayış ve madenlerin devlet için hayati önem taşıması maden arazilerinin devletin katı denetimi altında tutulması ihtiyacını beraberinde getirmiştir.⁴

Devletin madenler üzerinde kontrolünün ve işletme yöntemlerinin ilkeleri ise örfi kanunlar aracılığı ile belirlenmiştir. Maden çalışanlarının yükümlülükleri, ocağın açılması, cevherin çıkarılması, rafine edilmesi gibi üretim süreçleri ve kullanılacak teknoloji, maden ocağı sınırlarının belirlenmesi konuları kanunnamelere göre düzenlenmiştir. Kanunnamelerde, şeri hukuka aykırı düşmemek kaydıyla, Osmanlı fethi öncesi döneme ait uygulamaların devam ettirildiği tespit edilmiştir.⁵ 1435-1465 arasında ele geçirilen Sırbistan ve Bosna'daki madenlerin üretim aşamaları ve kullanılacak yöntemler hakkındaki kanunların önceki dönemin uygulamasına bağlı kalarak düzenlendiği, Osmanlı madencilik kanunnamelerinin temelini Sakson madencilik kanunlarının oluşturduğu anlaşılmaktadır.⁶

Mukataalar, genellikle şahıslar tarafından işletilen ticari, sınai her türlü gelir getiren işletmelerdi. *Mukataalar* genel anlamda yüksek kazançlı olup gelirleri doğrudan devlet hazinesine alınırdı. Maden ocakları da bu işletmeler içerisine giriyordu. 15.-18. yüzyıllar arasında üretim seviyeleri, gelir gider oranları göz önünde bulundurularak devlet tarafından belirlenen şartlarda *emanet*, *iltizam*, *malikâne* ve *ihale* usullerinden birine göre maden mukataaları işletilmişlerdir.⁷ Bu dönem uygulamalarına bakıldığında görülür ki bir yerde maden bulunduğu zaman alınan numuneler İstanbul'a gönderilir, yapılan inceleme sonucunda numunenin ait olduğu yerin maden ocağı olacağına karar verilirse yakın köylerin ahalisi

¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C.1, Çev. Halil Berktaş, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), s. 97.

² Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, (Şikago: The University of Chicago Press, 1980), s. 273.

³ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2/1, (1943), 120-121.

⁴ Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, C.10, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1465; Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Osmanlı*, C. 3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 313. Bu sürecin Balkanlarda nasıl uygulandığı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkarları*, çev. Zülal Kılıç, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 95.

⁵ Altunbay, "Osmanlı'da Madencilik", . 1465.

⁶ Madencilik terminolojisi 13. yüzyıl ortalarında Sakson (Alman) göçmenler tarafından Balkan topraklarına ithal edilmişti. Osmanlı dönemi maden kanunları da bu Sakson terminolojinin çevrilmesiyle gerçekleşmişti: İnalçık, *Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 97.

⁷ Altunbay, "Osmanlı'da Madencilik", 1466.

madenci reayası olarak madenlerde çalıştırılırdı.⁸ Buna mümasil bir durum 1790'ların sonunda günümüzde Tekkeköy olarak anılan Orta Karadeniz ilçesinin bir yerleşim birimi olarak ortaya çıkmasında görülür. Bir şakilik olayı neticesinde altın madenin olduğu anlaşılan ve bu esnada yerleşim bulunmayan bölgeye Gümüşhane ve Elazığ'dan Rum ve Ermeni madenciler getirilmiş, Müslüman reayadan da bir kısım yerleştirilerek Kab-ı Maden ismiyle anılan yeni bir kasaba oluşturulmuştur.⁹ Bu aşamadan sonra madenci taaifesi, zamanın ifadesiyle "kürecilik" hizmetinde kullanılmaya başlanarak reayadan ayrı muafiyet ve sorumluluklara erişiyordu. Reayanın ödemekle yükümlü olduğu *raiyyet rüsumundan* muafıtlar Madenciler çıkardıkları madenden ve yetiştirdikleri ürünlerden *öşür* veriyor, ancak *tekâlif-i örfiyye* ve *tekâlif-i şakka* gibi bazı düzensiz vergilerden ve gayrimüslim olmaları hâlinde cizyeden muaf tutulabiliyorlardı. Madenci taaifesinin işlerine valiler ve kadılar müdahale edemezdi. Bu onların idari, mali ve hukuki anlamda bir tür özerkliğe sahip olduklarını gösteriyordu. Kendi aralarında yahut başkaları ile bir anlaşmazlıkları olduğunda maden emini tarafından şeri hukuka göre davaları görülürdü. Davalarını çözmek için İstanbul ya da başka bir eyalete gitmelerine izin verilmezdi. Maden ocağının enerji ihtiyacı olan odun ve kömür, ameleye erzak ve zahire civar köylerden sağlanırdı. Her kaza ve köyün ne kadar kömür ve odun vereceği önceden tespit edilirdi. Madenci taaifesinin büyük çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşuyordu. Cizye konusu haricinde Müslim ve gayrimüslim arasında hak ve sorumluluklar anlamında bir ayırım gözetilmiyordu.¹⁰ Vergi konusunda sağlanan önemli muafiyetlere rağmen bazı fermanlardan madenlerde çalışmak istemeyenlerin sürgünle ve siyaseten cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum da madenlerde çalışma koşullarının ağır olduğu düşüncesini akıllara getirmektedir.¹¹

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı madenciliklerinin ciddi sorunları bulunuyordu. Balkanlıların Almanlardan öğrendiği madencilik teknolojisini devralan Osmanlı, bu teknoloji üzerine kendi nizamını tesis ederek başarılı hamleler yapmıştı. 16. yüzyılda Osmanlı madenlerini ziyaret eden Batılılar kendilerinde kullanılan yöntemlerin benzerlerinin buralarda da kullanıldığını ifade ediyorlardı. Ancak sonraki süreçte madencilikte Batılıların kazandığı teknolojik deneyim takip edilememiştir.¹² Bir kere yukarıda izah edilmeye çalışılan sıkı devlet kontrolüne tabi madencilik anlayışının gelişmeyi teşvik eden bir hedefi yoktu. Sektörde yolsuzluk ciddi boyutlara ulaşmıştı. Köylüler bu işte büyük bir isteksizlikle çalışıyorlardı. Kullanılan tekniklerin ilkel olmasına bağlı olarak doğal kaynaklar israf ediliyor, üretkenlik çok düşük seviyede kalıyordu.¹³ 1838'lerde devletin en önemli maden merkezlerini ziyaret eden Moltke, Keban madeninin perişan hâlini, üretimin büyük ölçüde el emeğine dayanmasının sonucu maliyetlerin çok yüksek olduğunu gezi notlarına kaydetmiştir. Sektörde makineleşmeye geçilememesinin bir diğer sonucu olarak maden ocağında gerekli enerji ihtiyacını karşılamak amacıyla odun kömüründen, su kuvvetinden ve hayvan gücünden yararlanmaya devam ediliyordu.¹⁴ Kullanılan odun kömürü ihtiyacını karşılamak adına yıllarca düzensiz ve özensiz yapılan ağaç kesimleri maden ocaklarının yakınlarındaki ormanların tükenmesini beraberinde getirmişti. Odun ve kömürün maden ocaklarına uzak diyarlardan getirilmesi ise yol yokluğu ve güvenlik sorunları sebebiyle mümkün olamıyordu. Yetenekli, bilgili usta ve işçi bulma sorunu ile birlikte çağdaş üretim tekniklerinin kullanılamaması madencilik alanının kendine mahsus temel sorunları arasında görünüyordu.¹⁵ 19. yüzyılın ortalarında devletin içinde bulunduğu

⁸ Bülent Varlık, "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 917.

⁹ M. Yavuz Erler, M. Selçuk Özkan, "Karadeniz'de Bir Osmanlı Maden Yerleşkesi: Kab-ı Maden Kazası (1264-1856)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 6/16, (2019), 521.

¹⁰ Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 2. Baskı, 1989), V-VI; Faroqhi, *Osmanlı Zanaatçıları*, 96.

¹¹ Varlık, "Madenlerde Çalışma Koşulları", 917.

¹² Altunbay, "Osmanlı'da Madencilik", 1471.

¹³ Issawi, *Economic History of Turkey*, 273.

¹⁴ Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", 314-315.

¹⁵ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 9.

ekonomik bunalımın yansıması olarak yaşanan sermaye sıkıntısı madencilik sektörünün bu dönemki en ciddi sorunlarından biri olmuştur. Sermaye yoksunluğu sebebiyle bazı maden yatakları işletmeye alınamamıştı.¹⁶ Zarar eden madenleri kâra geçirmek amacıyla 19. yüzyıl boyunca Batı'dan iyi donanımlı mühendisler getirilmişti. Hazırlanan nizamnamelerle de maden işletmeciliğinin hukuki zemini gözden geçirilerek özel ve yabancı sermayeyi teşvik edecek hâle getirilmek istenmişti.¹⁷

19. yüzyılın ikinci yarısı süresince madencilik hakkında çıkarılan nizamnamelere bakıldığında devletin madenlerden daha fazla yararlanmak adına bu alandaki sıkı tekelciliğinden vazgeçerek sermaye sahiplerinin lehinde özel mülkiyetin önünü açacak düzenlemeler yaptığı görülür. Bu nizamnamelerin ortaya çıkışını yabancı sermaye sahiplerinin Osmanlı Devleti'ne girerek kapitalistleşme sürecini nasıl başlattığı perspektifinden okumak da mümkündür.

Kırım Savaşı ertesinde Batılıların Osmanlı madenciliğine ilgisinde fark edilir bir artış gözlemlendi. Bu sırada Osmanlı hukukunda yabancı sermayenin nasıl ve hangi şartlar altında ülke içine gireceğine yer verilmiyordu. Hukukun yarattığı bu boşlukta madenleri geliştirmek gibi hiçbir hedefi olmadığı hâlde devletten aldığı imtiyazı başkalarına satmak peşinde olan bir vurguncu sınıf ortaya çıkmıştı. 19. yüzyılın ilk maden düzenlemesi bu tür suistimalleri devre dışı bırakmak için çıkarıldı.¹⁸ 1861 *Maden Nizamnamesi* ile yabancıların maden ihalelerine hissedar olma ve Osmanlı müteşebbislere ortaklık yoluyla katılabilmelerinin hukuki yolu açılmış oldu.¹⁹ 1867'de yabancılar, Hicaz vilayeti dışında, her yerde gayrimenkul edinme hakkını kazandılar. Özel mülkiyet hakkındaki bu genişlemenin bir devamı olarak 1869 *Maden Nizamnamesi* ortaya çıktı.²⁰ İlk nizamnameye göre çok daha kapsamlı olan bu düzenlemede yabancılara münferit olarak ihalelere girebilme hakkı verilmiş, “*müddet-i münasibe*” ifadesiyle belirsiz bırakılan imtiyaz süresi 99 sene olarak tespit edilmiştir. İmtiyaz hakkının başkalarına satılabilmesi, miras bırakılabilmesi kabul edilmiştir. Böylelikle yüksek maliyet içeren ve kısa vadede kazanç getirmeyen madencilik işinin layığıyla yapılabilmesi ve yatırımcılar için cazip hâle getirilmesi hedeflenmiştir. Bu nizamname vergi konusunu da düzenlemiş, maden çıkarma işleri için tahsis edilen araziden *resm-i mukarrer* adı ile dönüm başına ve senede bir kere olmak üzere 5 para, çıkarılan cevherin de oranına göre %1 ila %5 arasında *resm-i nispi* alınmasına karar verilmiştir. Ferman harcının miktarı da düzenlenmiştir. İmtiyaz süresine sonradan gelen itirazlar üzerine “40 yıldan az olmamak şartı” ile denilerek revize edilmiştir.²¹ 1887 *Maden Nizamnamesi* ile *Maadin Nezareti* kurulmuştur. Maden imalatının devamını sağlamak adına üreticiyi koruyucu tedbirler getirilmiş öte yandan ödenecek vergi miktarları artırılmıştır. 5 para olan *resm-i mukarrer* 10 paraya çıkarılmıştır. *Resm-i nispi* ise cevherin çıkarılma güçlüğüne göre tespit edilmiştir. Bakır, kömür, simli kurşun gibi daha yüksek maliyetlerle çıkarılabilen madenlerden %1-5, zımpara, petrol, krom, zift, lüle taşı gibi toprak sathına daha yakın olan madenlerden %10-20 oranında vergi alınması kararlaştırılmıştır.²² 1899'da yerli yatırımcıların lehine olacak şekilde vergi düzenlemesi getirilmiş, *resm-i nispi* yabancılar için %20 olarak sabitlenirken Osmanlı tebaası olanlar için vergi sıfırlanmıştır. 1902'de ise Osmanlı Devleti'nin daha önceden vermiş olduğu maden imtiyazlarını hiçbir tazminat ödemedi geri alabilme hakkı getirilmiştir.²³ Bu son iki madde Osmanlı Devleti'nin yabancı sermayesinden rahatsızlığını ortaya koyması ve ekonomiyi korumak adına tedbir alması şeklinde düşünülebilir.

¹⁶ Fahrettin Tızlak, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları”, *Belleten*, 60/329, (1996), 705.

¹⁷ Özkan Keskin, “Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 29/29, (2011), 126.

¹⁸ Issawi, *The Economic History Of Turkey*, 273.

¹⁹ Keskin, “Maden Hukukunun Tekâmülü”, 129-130.

²⁰ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, (İstanbul: Yordam Kitap, 2008), 206.

²¹ Keskin, “Maden Hukukunun Tekâmülü”, 131.

²² Keskin, “Maden Hukukunun Tekâmülü”, 133-134.

²³ Kurmuş, “Emperyalizm”, 224-225.

1906'daki maden nizamnamesi ile bürokratik işlemlerin süresi 1 yıl ile sınırlandırılmış, özellikle yabancı sermayedarların şikâyetlerine çözüm getirilmek istenmişti. Yine bu nizamnamede yabancı mültezimlerin yabancı işçiler getirerek maden kazasındaki nüfusu yabancılaştırma ihtimaline tedbir olarak mühendis ve ustabaşların dışında kalan işçilerin Osmanlı tebaasından ve yöre halkından seçilmesine karar verilmiştir.²⁴

Avrupalıların Osmanlı madenlerine ilgisinde 19. yüzyılın sonuna doğru fark edilir bir artış olmuştur. Bunun bir nedeni Avrupa'da yatırım sermayesinin bollaşması idiyse bir nedeni Osmanlı Devleti'nin hukuksal düzenlemelerle imtiyaz haklarında yabancı yatırımcılar lehine yaptığı düzenlemeler olmuştur.²⁵ 19. yüzyılda yapılan düzenlemelerin tümünde Osmanlı ülkesinde maden arama ve çıkarma faaliyetinin mutlaka padişah iradesine bağlı olduğu ilan edilmiştir. Mütteşebbislerin yapmaları gereken en öncelikli iş arama ruhsatı almaktır. Arama ruhsatı ilk zamanlarda iki seneliğine verilmişse de sonradan bir sene müddetle verilmeye başlanmıştır. Sonraki aşamada ise işletme ruhsatının alınması gerekiyordu. Keşfedilen madenin işletmeye değer olması, yapılacak faaliyetlerden etrafında zarar görme ihtimali olan başka bir maden ya da fabrika olmaması, işletmede en kolay usullerin kullanılması ve yeterli sermaye bulunması işletme ruhsatı verilmesinin en temel ilkeleriydi.²⁶ Madeni işletmek için gerekli izinleri almak bolca rüşvet yedirmeyi ya da araya hatırı sayılır kişiler sokmayı gerektirebiliyordu. Yabancı yatırımcılar bu işlerini görebilmek için zaman zaman kendi elçilik ve konsolosluk görevlilerini devreye sokuyorlardı. İmtiyaz fermanını ele geçiren kişinin kanunen başkasına devretme ya da satma hakkı bulunuyordu. Bu sebeple İstanbul'da bütün işi imtiyaz fermanı almak olan bir grup insan türemişti. Yabancı sermayedarlar bir zaman sonra işletme izni almak için bu araçlara teslim olmak durumunda kalmışlardır.²⁷ 1871-1911 yılları arasında imtiyaz fermanlarının 102'si Müslümanlara, 101'i yabancılara, 66'sı da gayrimüslimlere verilmiştir. Bir madenin mutlaka imtiyaz fermanı alan kişi tarafından işletilmesi gerekmediği bilgisi hatırdan tutulmalıdır. Maden üretimine ait istatistikler üretimdeki Müslüman payının zamanla azaldığını yabancı oranının ise artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. 1908 ile 1911 arasında tüm maden üretiminin %65 ila %68'ini yabancı şirketler gerçekleştiriyordu. 1908'den sonra üretimde Müslüman şirketlerin payı düşmeye başlamış, 1908-1911 yılları arasında 1/5 oranına gerilemiştir. 1902-1908 arasında gayrimüslim şirketlerin üretim payında sürekli bir azalma görülmüşse de 1908-1911 yılları arasında oran %10'u aşmıştır.²⁸

Osmanlı coğrafyasında İngiliz, Alman, Fransız sermayesi ile çok çeşitte madenler çıkarılmıştır. 1914'e gelindiğinde Türkiye krom, borasit, bakır, kömür ve diğer madenlerde büyük bir üretici hâline gelmiştir. Ne var ki üretilen madenin büyük kısmı ihraç ediliyordu. 19. yüzyıl içinde Avrupa için açık bir pazar hâline getirilen Osmanlı ürettiği madenleri kullanabileceği bir sanayi seviyesine ulaşamamıştı.²⁹ 1902-1911 arasında yabancı şirketlerin üretimdeki payı %51'den %76'ya yükselmiştir. Yabancı sermaye ağırlığına ve üretilenin büyük kısmının ihraç edilmesine rağmen maden üretiminin genişlemesi aynı zamanda Osmanlı

²⁴ Keskin, "Maden Hukukunun Tekâmülü", 136.

²⁵ Donald Quataert, "19. yy.da Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 915. İngiltere hammadde ihtiyacını karşılamaya yönelik 1880'lerde İzmir limanından Liverpool limanına ilginç sayılabilecek bir ihracat gerçekleştirmiştir. Bakırdan üretilen paranın Osmanlı piyasasında kullanımının yasaklanmasından sonra İngiliz girişimciler külliyetli miktarda Osmanlı mangırını satın alarak işlenmek üzere ülkelere götürmüşlerdir. (M. Yavuz Erler, "Osmanlı'da Mangırın Tarihi", *Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine Yazılar*, ed. Mehtap Nasıroğlu Aydın, (Çanakkale: Paradigma Akademisi, 2022), 77.

²⁶ Abdülmecit Mutfak, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedürü", *History Studies*, 2/2, (2010), 297-298.

²⁷ Kurmuş, *Emperyalizm*, 206-208.

²⁸ A. Gündüz Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 280, 1969), 808, 866.

²⁹ Ökçün, *Türk, Azınlık ve Yabancı Payları*, 892.

ekonomisinin büyümesine belirgin katkı sağlamıştır. Osmanlı, madenler için gerekli yakıt enerjisi konusunda kendi kendine yeten bir ülkeydi. Bütün ihracatı içinde maden ihracatının oranı %5'ti. Bu madenlerde sürekli çalışan 25 bin işçi yanında taş ocağı, tuz ocağı gibi yerlerde çalışan bir 30 bin işçi daha vardı. Bu süreçte madencilik konusunda deneyim kazanılmıştı. Türkiye, ekonomisini yabancı varlığından bertaraf ettiğinde madenciliğin geniş ve sağlam bir temeli miras olarak alınmıştı.³⁰

Madencilik ve metalürji endüstrisi 17. yüzyıldan itibaren Rus Devleti için kilit sektörlerden biri olmuştu. 18. yüzyıl boyunca Urallar'da büyük metalürji tesisleri inşa edilmiş ve Rusya pik demir ve çelik üretiminde Avrupa'nın en önemli liderlerinden biri olmuştu. 19. yüzyılın erken döneminde Rus madencilik ve metalürji endüstrisi büyük ölçüde feodal serflik sistemi yüzünden krize sürüklenmişti. Serfler maden tesislerindeki iş gücünün çekirdeğini oluşturuyorlardı ve verimlilik çok düşüktü. Emek gücünün ucuzluğundan alabildiğine faydalanan maden işletmecileri teknolojiyi geliştirmeye ihtiyaç hissetmiyorlardı.³¹ 19. yüzyılda Çarlık Rusya yönetimi sınırları içindeki maden kaynaklarına ulaşmakta zorluklar yaşıyordu. İklim ve ulaşımın yarattığı olumsuzluklara maden bölgelerinde yaşayan halkların yönetime düşmanlıkları da ekleniyordu. Demiryollarının ülke geneline yayılması madenciliğin gelişmesi adına önemli sonuçlar vermişti. Demiryolu ulaşımının gelişmesi ile birlikte Rus yönetimi neredeyse el değmemiş maden kaynaklarına ulaşmayı başarmıştı.³²

Demiryollarının gelişiminde yabancı sermayenin önemli katkısı olmuştu. Rusya'da dış ticaret ve yabancı yatırımcılar üzerine Osmanlı Devleti'ne nazaran daha fazla düzenleme ve kısıtlama vardı. Her ne kadar II. Katerina'nın 1785'te verdiği manifesto ile yabancılara fabrika açmada Rus tebaası ile eşit haklar tanınmışsa da I. Nikolay döneminde yabancılara fabrika kurma ve işletme hakları üzerine katı ve sınırlayıcı kurallar getirilmiştir. 1807 ve 1824'te Çar'ın verdiği fermanlarla kısıtlamaların sınırları tayin edilmiş, yabancılara Çar'ın izni olmaksızın fabrika kurup satamayacakları deklere edilmiştir. 1860'dan sonra ise yabancı yatırımcılar konusunda daha liberal düzenlemeler yapılmıştır, Rus ticari birliklerine katılma, mülk edinme ve miras bırakma konularında yabancılara Rus tebaası ile eşit haklar tanınmaya başlanmıştır. 1860-1870 döneminde iç pazarın büyümesinde ve demiryolu ağının genişletilmesinde yabancı sermayenin önemli katkısı görülmüştü. Ekonomide daha liberal politikaların izlenmesi ve yatırımcılara hukuki güvenceler sunulması neticesinde yabancılar Rus İmparatorluğu'na sadece sermaye getirmekle kalmadılar, teknoloji ve yönetim deneyimini de ülkeye kazandırmış oldular. 1800-1900 yılları arasında Rusya'daki yabancı kapital 48 milyon rubleden 628 milyona rubleye yükselmiştir.³³

Çarlık Rusya'sında maden mülkiyet hakları arazinin mülkiyetine göre tespit ediliyordu. İmparatorluk topraklarının geniş sınırlar ihtiva etmesi çok farklı milletlerden çok farklı sınıfların iyeliğinde bir toprak mülkiyetini ortaya çıkarıyordu. Devlet toprakları, özel mülkiyete ait topraklar, Çar'ın uhdesinde olan topraklar, kraliyet ailesinin sahibi olduğu topraklar (*udelniye*), kilise ve manastırların uhdesindekiler, tüccar ve imalatçıların yaşadığı banliyöler (*pasad*), Kosakların toprakları gibi çok sayıda arazi kategorisi yer alıyordu. Tüm imparatorluk topraklarının %32'si devlet arazisi statüsündeydi.³⁴

II. Katerina'nın 1782'deki manifestosunda yer alan toprağın üzerinin sahibi altının da sahibidir ilkesi 19. yüzyılda düzenlenen madencilik nizamnameleri ile devam ettirilmiştir.

³⁰ Issawi, *Economic History*, 274.

³¹ P.A. Zakharchuk, "The Work of the Learned Mining Committee in Imperial Russia: 1825-1917" *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 579, (2020), 1.

³² Resul Turan, "Çarlık Rusya'sı Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 151-152.

³³ V. Necla Geyikdağı, M. Yaşar Geyikdağı, "A Comparative Study of Foreign Direct Investment: Ottoman and Russian Empires", *Contemporary Research in Economic and Social Sciences*, 2/1, (2018), 83-84.

³⁴ Alexander Kursky, Andrei Konoplyanik, "State Regulation and Mining Law Development in Russia from the 15th Century to 1991", *Journal of Energy & Natural Resources Law*, 24/2, (2016), 233.

İngiltere ve ABD'deki anlayışa benzer olarak arazi sahibinin üzerinde oturduğu toprakta arama yapma, kazma, cevheri eritme, dökme ve rafine etme haklarının olduğu kabul edilmiştir. 1832 tarihli Madencilik Nizamnamesi'nde devlet arazisinde çıkarılıp eritilen altın, gümüş ve bakır türü madenden %15, özel mülkte olandan %10 oranında vergi alınacağı tespit edilmiştir. 1893'teki düzenleme ile devletin altın madeni üzerindeki tekelliliği bir nebze yumuşatılmıştır. 19. yüzyıl boyunca devletin madencilik düzenleme sistemi üzerinde çalışmaları devam etmiştir. 1802-1806 arasında madencilik işleri Ticaret Bakanlığı içinde yürütüldü. 1806'da Maliye Bakanlığı bünyesinde *Madencilik Dairesi* tesis edilip 1811'de ismi *Madencilik ve Tuzculuk Dairesi* olarak revize edildi. 1873-1905 arası dönemde bu daire Devlet Mülkleri Bakanlığı altında çalışmaya devam etmiş, 1905'te Ticaret ve Endüstri Bakanlığı'nın bünyesine geçmiştir. Rus imparatorluk arazisi 12 maden oblastına ayrılmıştı ve bu oblastlar da kendi içinde eyaletlerden oluşuyordu. Maden idaresi her oblastın özelliklerine göre madencilik kadrolarını, bütçeyi, faaliyetleri, oblast sınırlarını belirliyor ve gerekli gördüğünde sınırları değiştiriyordu. Madencilik Dairesi'nin bağlı olduğu Ticaret ve Endüstri Bakanlığı'nın devlet ve özel şirketlere ait fabrikalarda çok sıkı denetim yetkisi bulunuyordu. Ayrı bir bütçesi olan bu bakanlık madenlerin aranması, mali ve teknik yardım ile etkin bir vergi politikası uygulayarak her türlü madencilik faaliyetini takip ediyordu.³⁵

19. yüzyıl boyunca İngiltere en çok sermaye ihraç eden ülke olmuştur. Bu ihracat ilk zamanlar karşı ülkeye borç verme şeklinde gerçekleşmiş zamanla bunun yerini demiryolu ve madenlere yapılan yatırımlar almıştır. 1880'lerden sonra İngiliz sermayesi başta İngiliz sömürge ülkelerine olmak üzere, ABD, Rusya, Mısır ve Latin Amerika ülkelerine akmıştır.³⁶ 1880'lerde ve özellikle Maliye Bakanı Witte döneminde Rusya ithalat için yüksek gümrük tarifesi uygulamalarıyla hem yeni gelişen Rus endüstrisini korumuş hem de bütçe gelirlerini artırmıştı. Rus hükûmeti yabancı yatırımları çekmek için Rusya'nın ithalat rekabetine karşı iyi korunmuş bir piyasası olduğunu ileri sürmüş, sağlamlaştırdığı demiryolu alt yapısıyla da bu davetini daha cazip hâle getirmişti. Aynı zamanda Rus hükûmeti, yabancı ülkelerde Rusya'da yatırımın büyük bir fırsat olduğunu pompalayan kampanya şirketleri ile çalışıyordu. Bu kampanyaların özellikle 1885 sonrasında Rusya'da görülen ekonomik gelişmeye büyük katkısı olduğu bilinmektedir.³⁷ Nitekim maden sahasını satın alan İngilizler burada keşif çalışması yapıp cevher yatağının çok büyük olduğuna kanaat getirip çalışmamıza konu olan Kafkas Bakır Kumpanyası'nı (Caucasus Copper Company Ltd) kurmuş Çar'dan gerekli izni aldıktan sonra maden ocağını işletmeye başlayabilmiştir.³⁸

Bu çalışmada Murgul Vadisi'ndeki bakır madenin işletme imtiyazını alan Kafkas Bakır Kumpanyası'nın faaliyetleri ele alınıp yıldan yıla geliştirmeye çalıştığı teknoloji yöntemleri, çalışma koşulları, tesis için yapılan yatırımlar, Birinci Dünya Savaşı ve Bolşevik Devrimi'nin burada yarattığı etkiler dönemin kaynaklarına, şirket çalışanlarının tanıklıklarına dayanarak incelenmek istenmiştir. Şirketin bünyesinde çalışan Osmanlı tebaası işçilerin bu şirkette çalışma koşulları, iş kazaları Osmanlı Arşivi'nden edinilen bilgiler ışığında araştırılarak tesiste çalışan çok sayıda Osmanlı tebaası işçinin buraya gitme nedenleri anlaşılmaya çalışılacaktır.

1.Kafkas Bakır Kumpanyası

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonunda toplanan Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'nin doğu ve batı sınırlarının yeniden çizilmesi kararlaştırılmıştır. Rus tarafı ile sınırların belirlenmesi için komisyonlar oluşturulmuş, 1880'de Kars, 1881'de Batum sınır komisyonları çalışmalarını tamamlamıştır. Belirlenen bu sınır hatları 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Barış Anlaşması'na kadar korunmuştur. Bu sınırlara göre Batum ve Batum sancağına bağlı olan

³⁵ Kursky, "Mining Law in Russia", 232, 234-235.

³⁶ Kurmuş, 68-69.

³⁷ Geyikdağı, "Ottoman and Russian Empires", 77.

³⁸ Konsolos Stevens'in 1902 yılı için verdiği rapor: *Adjara and the Russian Empire 1878-1917*, Ed. Aslan Abashidze, C.2, (Lonrda: Historical Documents Centre Publications, 2008), s. 483.

Artvin, Ardanoç, Borçka, Şavşat ve Hopa'nın Kemalpaşa'dan itibaren olan kısmı Rusya'ya bırakılmıştır. Rus idari yapılanmasına göre Batum oblasti, Batum, Artvin ve Acara okruglarından müteşekkil bir yapı hâline gelmiştir. Bu yapılanmaya göre Artvin okrugunu Artvin, Ardanoç, Şavşat-İmerhev'den oluşuyordu. Murgul Vadisi'nden 28 ve Çhala Vadisi'nden 9 köy Artvin okruguna dâhilinde yer alıyordu.³⁹

Artvin, Rus idaresine geçmezden evvel de sahip olduğu maden zenginliği biliniyor ve bununla ilgili vilayet salnamelerinde ayrıntılı bilgilere yer veriliyordu. Livane'nin Nigzivan köyünde Arcivan ve Lusuncur dağlarında taş içinde demir madeni olduğu bilindiği hâlde miktarı az olduğundan çıkarılması durumunda elde edilecek kazancın masrafı karşılamayacağı düşünüldüğü için işletilmemiştir. Ardanoç kazasının Danzot köyü civarında değirmen taşı madeni bulunuyordu. Bu madenden senede 30-40 çift büyüklü küçüklü taş imal edilebiliyordu. Bu taşlar Ardanoç'taki değirmende işletildiği gibi diğer kazalara da gönderilebiliyordu. Şavşat'taki bileği taşı; tırpan, balta ve diğer tarım araç gereçleri için kullanılıyor, Erzurum civarındaki mahallere gönderilip satışı yapılıyordu. Kiskim (Yusufeli) yakınındaki köylerde kireç ve alçı bulunmaktaysa da yöre ahalisi bunları basit ocaklarda yakarak kullanmakta bir kısmını da başka yerlere götürüp satmaktaydı.⁴⁰ Bu bilgiler bize 19. yüzyılda Osmanlı madenleri için geçerli olan alt yapı ve uzmanlaşma eksikliğinin Artvin coğrafyası için ne denli geçerli olduğunu göstermektedir. Özellikle arazinin sarp ve yolların elverişsiz olması bölgedeki mevcut madenin işlenmesinin ileriki zamanlara kalmasına sebebiyet vermiştir.

Batum ve çevresindeki maden yatakları yatırımcıların ve Rus idaresinin dikkatini çekmişti. 1892'de St. Petersburg'dan Beğlevan'a (Güreşen) gelen Ruslar bu ıssız bölgeyi gezerek çok yerde gümüş ve bakır madeni keşfetmişlerdi.⁴¹ Artvin çevresindeki bakır üretimi 1890'ların sonuna doğru başlamıştır. Mühendis Margolius, Kafkasya Maden İdaresinin emriyle 1908-1910 yılları arasında yaptığı jeolojik çalışmalarla Artvin okrugundaki bakır ve diğer maden yataklarını incelemiştir. Bölgede maden işletmeciliği için yapılan 600 başvurudan 500'ü bakır sektörü içindi. Bakır yatakları Murgul Vadisi'nde Zansul (Damar) köyünün güneydoğusunda ve Çoruh Vadisi'nin sağ kıyısında yer alan Kuvarshan (Bakırköy) köyü yakınlarında bulunan Beşaul ormanlık alanında yoğunlaşıyordu. Bakırcılık konusundaki gelişmeler bir zaman sonra bölge insanı arasında heyecana yol açıp tıpkı Kalifoniya'daki altın arama furıyası gibi bir etki de doğurmuştu. Artvin okrugunda bakır haricinde Hatila Vadisi'nde demir, Yeni Mahalle, Bazgiret'te kurşun, Orucuk köyünde mermer, Murgul Vadisi Kartla ve Çarbiyet köylerinde manganez yatakları da ön plana çıkıyor ve itriyum, zirkon gibi doğada nadir bulunan madenler de yine Artvin bölgesinde bulunuyordu.⁴²

Çoruh bölgesi mineral bakımından çok zengindir. En fazla bakır olmakla birlikte toprakta bir cevherin bulunmadığı nokta hemen hemen yok gibiydi. Jeologların tahminine göre tek başına Murgul Vadisi'nde 50 ila 100 milyon tonluk bir cevher vardı ve cevherdeki bakır oranı %3'tü. Vadinin bakır potansiyeli antik çağlardan beri biliniyordu. Bu dönemde Gürcüler ve Romalılar, Ortaçağ'da Cenevizliler tarafından bakır kullanılmıştı. Geçmiş zamandan kalma maden yığınları 20. yüzyılın başında da gözlenebiliyor ve bu bilgiyi onaylar bir görünüm arz ediyordu.⁴³

Murgul Vadisi'ndeki Zansul⁴⁴ deniz seviyesinden 1800 m yüksekte, Rusya'nın güneyindeki Kafkas Dağları'nda, Batum'dan 64 km uzakta ve Türk topraklarına da bir günlük

³⁹ Turan, "Batum Vilayeti", 22-29.

⁴⁰ Melike Karabacak Yılmaz, "19. Yüzyılda Artvin ve Çevresinde Ekonomi Hayatı", *Artvin Tarihi Araştırmaları 1*, (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2019), 255.

⁴¹ İvane Caiani, *Borçka Mektupları*, Çev. Fahrettin Çiloğlu, (İstanbul: Sinatre, 2002), 84.

⁴² Turan, "Batum Vilayeti", s. 151-154.

⁴³ D. Ghambashidze F.R.G.S., *Mineral Resources of Georgia and Caucasia*, (London: George Allen & Unwin Ltd., New York: The Macmillian Company, 1919), 31.

⁴⁴ Madenin çıkarıldığı yer olarak geçen Zansul ile birlikte zaman zaman Çinkathev ismi de geçmektedir. Bir Osmanlıca belgede önce "Çinkathev şirketi" devamında "Çinkathev madeni" ve İngiliz konsolosluk raporunda da

mesafedir. Vadi, göz dolduran bitki örtüsü sayesinde olağanüstü bir görünüme sahipti. Maden, Türk çiftçilerinin arazilerinin ortasında bulunuyordu. Yükseklerde bu zengin bitki örtüsü görünümü kaybolup tarım arazisi artık hemen hemen hiç görülmez bir hâl alıyordu. Yüksek rakımlarda kar neredeyse yıl boyu yerde kalırdı.⁴⁵

Zansul, bölgenin Osmanlı idaresinde olduğu dönemde Murgul Vadisi'nde yer alan Livane kazasının köylerinden biriydi. 1876 nüfus bilgilerine göre köyde 61 hane bulunmakta ve 174 İslam nüfus yaşamaktaydı.⁴⁶ Çarlık döneminde ise Zansul, Artvin okruğu içinde bir *pristavlık*⁴⁷ olarak görünmekteydi. 1888 nüfus bilgilerine göre Zansul'da 69 hane, 207 erkek ve 224 kadın nüfus bulunuyordu. Bölgenin Rus hâkimiyetine geçmesinden sonra Osmanlı tarafına gerçekleşen göçlere Murgul ahalisinin de dâhil olduğu anlaşıyor. Batum askerî valisinin raporundaki bilgilere göre 1880'de Murgul Vadisi köylerinin %66'sı Türkiye tarafına geçmiş, kalan nüfusun da en az yarısının göç edeceği ifade edilmişti. Savaş sonrası değişen sınırların yarattığı yeni ekonomi şartlarının bu göçlerin sebebi olduğu aynı raporda ifade edilir.⁴⁸

TBMM I. dönem Batum mebusu Edip (Dinç) Bey'den aktarılan bilgilere göre Zansul'daki madeni keşfedip imtiyaz iznini alan şahıs Gümüşhane Rumlarından olup o sırada Batum'da yaşayan Yanko'dur. Gümüşhane'deki maden işinin duraklamaya başlaması nedeniyle buradan Rusya tarafına göçler gerçekleşmişti.⁴⁹ Bu bilgi ışığında Yanko'nun madenciligi bilen bir Gümüşhaneli Rum olduğu anlaşıyor. Çarlık Rusya'sı yönetiminde Lazarof soyadını alan Yanko bir gün Batum'a malzeme almaya giden Zansul köyünden Kundakçı Mehmet ile tanışır. Yanko, Mehmet'e köylerinde maden cürufu görüp görmediğini sorar. Mehmet Usta, köylünün tarla açmaya çalışırken üstünde ot bitmeyen kara topraklardan bahsettiklerini söyler. Beklediği cevabı alan Yanko, Mehmet Usta ile Zansul'a gidip araziye inceler. Batum'a dönüşünde altı kardeşi ile birlikte Lazarof Biraderler isminde bir şirket kurup Çar'dan madeni işletme imtiyazını alır. 1879'da kazılara başlayarak eski işletmeden kalan mağarayı bulur. 1886 yılına kadar odun kömürü kullanarak bir miktar blister bakırı elde eder. Ancak üretim maliyeti çok yüksek olduğundan piyasaya sürdüğü fiyattan bakırı satamaz. İmtiyaz hakkını kaybetmemek için madeni kazmaya devam eder. 1898 yılında imtiyazı Çernoviski adında bir mühendise satar. Çernoviski de Kafkas Bakır Kumpanyası ile anlaşır.⁵⁰ Muvahhit Zeki, Lazarof'un burayı 750 bin rubleye sattığını ve arazi sahasının 1 km² büyüklüğünde olduğunu ifade eder.⁵¹

1900'de kurulan Anglo-Amerikan sermayeli Kafkas Bakır Kumpanyası Londra'daki bazı seçkin ticaret ve bankacılık çevrelerinin güvenini arkasına almıştı. Önde gelen destekçileri arasında Smith Bankacılık Ailesi üyesi Vivian Smith ve Pierrpont Morgan bulunuyordu. 500 bin pound sermaye ile kurulan şirketin hisse senetlerinin çok değer kazanacağına dair borsa

madenin yeri bilgisinde "*Tchinkathevi Dzansoul*" olarak geçen yerin bir köy ismi mi yoksa vadiye verilen isim mi olduğu konusu açıklığa kavuşturulamamıştır

⁴⁵ L.C. David, "Mining in the Caucasus Mountains", *The Engineering & Mining Journal*, 99/16, Nisan, (1915), 681.

⁴⁶ Kudret Emiroğlu, *1876 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi*, C.8, (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 1999), 360.

⁴⁷ Çarlık yönetiminde polis şefi idaresi altındaki bölge bkz. Turan, "Batum Vilayeti", 29.

⁴⁸ Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2021), 125, 148. Dönemin diğer kaynaklarında geçen bilgilerden bu göçlerin bir nedeninin de arazilerin mülkiyet sorunu ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle madencilğin yapıldığı arazilerde bu tür sorunlar yaşanabiliyordu. 19 Mayıs 1907 tarihli Kafkasya valisine verilen dilekçede Zansul köyü ahalisi maden şirketlerinin kendi arazilerine el koyduğunu belirtip maden ocaklarının kapatılmasını ve arazilerin sahiplerine verilmesini talep etmişlerdi. Bu dilekçede 43 imza yer alıyordu. (Malkhaz Chokharadze, Mehmet Ali Keskin, "Türk Tarihi ve Gürcü Tarihi Kaynaklarına Göre Rus Yönetiminin Uyguladığı Politika Sonucu Gürcü Muhacirlikleri (19.-20. Yüzyıllar Arasında)", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/2, (2015), 105.)

⁴⁹ 1882 tarihli ayniyat defterinde maden işi artık yapılamadığı için Gümüşhane'den iki bin kişinin ailesiyle birlikte Rusya'ya göç ettiği, maden tekrar işletilmeye başlanırsa bu göçlerin önünün alınabileceği ifade edilmiştir: Abdullah Bay, "Rusya'ya Osmanlı İşçi Göçü (1830-1921)", *OTAM*, 41, (2017), 31.

⁵⁰ Burhan Ulutan, *Etibank 1935-1985*, (Ankara: Etibank Matbaası, 1987), 82-83.

⁵¹ Muvahhit Zeki, *Artvin Vilayeti Hakkında Malumat-ı Umumiye*, (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1927), 52-53.

piyasalarında dedikodular dönüyordu. Zansul köyündeki bakırı işletecek şirketin yüksek kâr edeceğine dair güçlü bir kanı vardı. Maden, İngiliz maden mühendisi Jame Stanley tarafından incelenmişti. Ağırlığı 2 milyon ton olan cevherde altın ve gümüş bulunmasa da %3,5 oranında bakır olduğu tespit edilmişti ve bu oran şirketin başarılı olması yönünde beklentileri destekliyordu. 1902 kasımında haftada 60 ton bakır üretecek kapasitede bir izabe tesisi kurulmuştu. Rusya maden ithalini kısıtlamak için yüksek gümrük tarifeleri uyguluyordu. Rusya'ya girecek bakıra ton başına 24 pound vergi isteniyordu. Bu durumda şirketin ürettiği bakırı Rus iç pazarında satması ona daha büyük bir kazanç sağlayacaktı. Şirketin yetenekli bir şekilde yönetildiği düşünülüyor ve Londra bakır şirketleri arasında lider konuma geleceği tahmin ediliyordu.⁵²

Şirketin madeni işletmeye başlamadan önce çözmesi gereken bazı güçlükler vardı. Bunlardan ilki ulaşım sorunu idi. Maden, Murgul Vadisi'nin en tepesindeydi. Batum'dan buraya ulaşım hayli zahmetli idi. Batum-Borçka arası şose yol gidildikten sonra Çoruh'a ulaşınca burada kayıkçılar tarafından halatlarla kayıklar çekilerek kıyıya geliniyor ve bundan sonra da nehir kenarından 3200 m daha yürüdüktan sonra Murgul Vadisi'ne varılabiliyordu. Şirket Zansul'a kendi bir yol yapmak zorundaydı. Önceden tehlikeli bir at yolu olan Borçka-Batum arası 16 km'lik yolu şirket yaptırdı. Bu yolun yapılması taşımacılığı kolaylaştırmışsa da madenin kendisi deniz seviyesinden yaklaşık 1370 m yukarıdaydı. Bu sebeple buraya tekerlekli araç geçişine uygun 10 km ilave bir yol daha yapıldı. Cevherin aşağıdan tesise taşınması için de 4000 m lik bir teleferik yapıldı. Bakır, furgonlarla Batum'a oradan da Rus iç pazarına gönderiliyordu.⁵³

Maden alanının bütün yüzeyi 15-30 m arasında bir kalınlıkla alüvyon ve kil ile kaplanmış durumdaydı. Mekanik ve hidrolik araçlar kullanılarak bunlar temizlenmişti. Bu işlem yapıldıktan sonra cevher çıkarılmaya başlanabilmişti. Cevher; bakırlı pirit, alaca bakır, kuvars ve demir piritten oluşuyordu.⁵⁴ Toprak örtüsünün büyük kısmı su basıncıyla kaldırılmıştır. Cevheri kaplayan toprağın derinliği değişkendi ve bazı yerlerde cevher silisle kaplanmıştı. İlk zamanlarda toprak örtüsü el ile kazınmışsa da bu yöntem sadece toprağın sığ olduğu yerlerde kullanıma uygun olduğundan başarılı sonuçlar vermemiştir. Daha sonra hidrolik ekipmanlar ve kazı makinesi (ekskavatör) kullanılmaya başlanmıştır. Bu yöntemlerle günlük üretimde bin ton seviyesine ulaşılabilmişti. Bu tür donanımların yüzey derinliği fazla olan yerlerde daha fazla cevher çıkarabilmek için zorunlu olduğu anlaşılmıştır. Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden hemen önce 41 Marion Model kazı makinesi parçalara ayrılarak getirilip tesise inşa edilmiştir. Emek gücü eksikliğinin yaşandığı zamanlarda şirket daha fazla makine kullanımına başvurabiliyordu.⁵⁵ 1913'te de çamur ve cevher atığındaki parçacıkları kurtarmak için mineral ayırma tesisi kurulmuş ve bu işlemde de günde 400 ton bakır elde edilmiştir.⁵⁶

Maden ocaklarında çıkarılan cevher arabalarla kırma tesisine ulaştırılıyordu. Cevherin kırılması işi gündüzün yapılıyordu. Kırma tesisinde işlerin düzenli yürümesi için cevher yük vagonu ile gece ve gündüz taşınıyordu. Maden kuyusu deposundan geceleri cevher çekilebiliyordu. Cevherin taşınma işlemi at arabaları ile yapılıyordu. Kırma tesisinde cevher 5 mm'ye kadar küçültülüyordu. Bütün kırma işlemi kuru olarak yapılıyordu. Kesim tesisinden cevher 90 m uzunluğunda nakliye kayışı ile teleferik istasyonuna ulaştırılıyor, oradan da aşağıda yoğunlaştırma ünitesine gönderiliyordu. İzabe ve yoğunlaştırma tesisleri madenin çıkarıldığı mahallin 610 m aşağısındaydı.⁵⁷

⁵² *The Engineering & Mining Journal*, 75/13, Mart 1903, 495.

⁵³ Ghambashidze, *Resources of Georgia*, 31.

⁵⁴ Ghambashidze, *Resources of Georgia*, 31.

⁵⁵ David, "Caucasus Mountain", 681-682.

⁵⁶ *Rus Madenleri İdaresi'nin Senelik Raporlarına Nazaran "Caucasus Copper Company" Şirketinin Tarihçesi*, (Ankara: Maden Etüt ve Arama Dairesi Başkanlığı, 1985), 1-2; Ghambashidze, *Resources of Georgia*, 32

⁵⁷ David, "Caucasus Mountain", 682-683.

Şirket madenin çıkarılmasında ve işlenmesinde dönemin en modern makinelerini kullanıyordu. Elektrik Murgul nehrinden sağlanıyordu. Madenin yığılmasında ve eritilmesinde bu elektrikten faydalanılıyordu. Hidrolik arıtmada kullanılan su kaynağı için en büyük dere üzerine bir baraj yapılmıştır. Su bir kanaldan geçirilerek madenin yanındaki rezervuara ulaştırılıyor, oradan 40 cm'lik 2 boru hattı suyu işletmenin dev nozüllerine ulaştırıyordu. Toprağı atıklardan ve bitişikteki tarım arazilerini de erozyondan korumak için kanalların yapılması zorunlu idi.⁵⁸ Hidrolik enerji üretimin bütün ihtiyacını karşılamak için yeterli gelmiyordu. Enerji açığını karşılamak için ilk etapta kömür kullanılmışsa da ihtiyaç duyulan kömür miktarının çok artması buna mukabil kömürün piyasada az bulunması ve fiyatının yüksek oluşu şirketi alternatif enerji kullanmaya teşvik etmiştir.⁵⁹ Yerel ağızla mazot denilen yakıt yağı Bakü'den petrol boru hattıyla Batum'a ve oradan da madene ulaştırılıyordu⁶⁰

Şirketin başlangıçtaki planı cevherin doğrudan eritilmesiydi ve bunun için büyük masraflarla eritme tesisleri inşa edilmişti. Fakat kısa bir süre sonra bu yöntemin uygun olmadığı anlaşılmıştır. Cevherin yüksek oranda silis ve düşük oranda demir içermesi flakslama için ciddi bir sorun yaratıyordu. Diğer yandan cevherin su ile yoğunlaştırılması da zordu. İşinin uzmanı maden ve metalürji mühendisleri cevheri konsantre etmenin en uygun yolunu bulmak için çalışmalar yapmışlar ve nihayetinde manyetik yönteminde karar kılmışlardır. Bu yöntemde bakır cevheri belirli bir noktaya kadar ısıtılıp manyetik hâle getiriliyordu. Bu usulün denenmesi için tesis içinde küçük bir ünite kurulmuş ve eritme işlemlerine ara verilmişti. 1904'ün kasım ayında yaşanan bu gelişmelere bağlı olarak şirketin mali durumunun gözden geçirilmesi gerekmişse de arkasında çok güçlü isimlerin bulunması ve madenin büyüklüğü şirketin başarılı olacağına dair umudun canlı kalmasını sağlamıştı. Madencilik varsa kâr da vardır, diyen Rus yetkililere karşılık İngilizler şirket faaliyetlerinin geline aşamada bir kâr ve zarar hesabı yapmaya müsaade etmediğini belirtmişlerdir.⁶¹ Aradan geçen bir yılda şirket çok fazla para harcadığı hâlde hâlâ etkin konsantrasyon konusunda sıkıntı yaşamaktaydı.⁶² 500 ton ağırlığındaki manyetik yoğunlaştırma tesisinin inşası yavaş ilerlemişti. Bunun en önemli nedeni endüstri sahasındaki grevlerdi. Grevler nedeniyle Rusya'da yapısal malzeme ve makine tedariki imkânsız hâle gelmişti. Tesis için gerekli olan makinelerin büyük kısmı İngiltere'den getirilmiş, şirket yüksek ithalat vergisine maruz kalmıştı. Bu şartlar altında tesisin 1907 Mart'ında tamamıyla çalışmaya hazır hâle gelmesi planlanıyordu. Bu gelişmeler şirketin borçlarının artmasını ve olası sermaye ilavelerini gündeme getirmişti.⁶³ 1907'nin hemen başında çıkan haberle manyetik ayırıcıların devreye sokulması yöntemiyle alınan olumlu sonuçların şirketin hisse senedi fiyatlarına yansıdığı duyurulmuştu.⁶⁴ Ancak 1909'da şirket hissedarlarının Londra'daki olağan toplantısında manyetik konsantrasyon yönteminden vazgeçildiği ve ıslak konsantrasyon yöntemine geri dönüldüğü ilan edilmiştir. Bu yöntemle tesiste günlük 250 ton cevher çıkarma kapasitesine kavuşulacaktı.⁶⁵ Şirketin denediği yöntemler sonucu 1907-1913 yılları arasında ulaşılan üretim kapasiteleri şu şekilde olmuştur:⁶⁶

1907'de	13 bin ton cevher	94 ton bakır
1908'de	22 bin ton cevher	440 ton bakır
1909'da	60 bin ton cevher	750 ton bakır
1910'da	100 bin ton cevher	1.700 ton bakır
1911'de	160 bin ton cevher	2.300 ton bakır
1913'te	162 bin ton cevher	3.250 ton bakır

⁵⁸ David, "Caucasus Mountain", 682.

⁵⁹ Turan, "Batumi Vilayeti", 158-159.

⁶⁰ David, "Caucasus Mountain", 683.

⁶¹ *The Engineering and Mining Journal*, 78/18, (3 Kasım 1904), 724.

⁶² "London Mining Market in 1905", *The Engineering and Mining Journal*, 81/1, (6 Ocak 1906), 69.

⁶³ *The Engineering and Mining Journal*, 82/18, (3 Kasım 1906), 843.

⁶⁴ *The Engineering and Mining Journal*, 83/2, (12 Ocak 1907), 86.

⁶⁵ "The Caucasus Copper Company", *The Engineering and Mining Journal*, 88/20, (13 Kasım 1909), 973.

⁶⁶ *Rus Madenleri İdaresi'nin Senelik Raporları*, 1-2;

Şirket çalışma yöntemlerini hemen her sene revize etmiştir. Buna bağlı olarak üretim yıldan yıla artmıştır. Ancak bazen şirketin kontrolü dışında yaşanan gelişmeler üretimi etkilemiştir. 1912'nin sonlarına doğru Balkan Savaşı sebebiyle Batum ve civarında çalışan Osmanlı tebaası işçiler hükûmetleri tarafından cepheye gönderilmek üzere çağrılmışlardı. Bu zorunlu gidiş maden şirketinde amele ve dülger kıtlığının yaşanmasına sebep olmuşsa da cepheye giden işçiler kısa süre sonra işlerine dönmüşlerdir. 1913'te ise kötü giden hava koşulları ve işçilerin bir kez daha savaş sebebiyle Türk tarafına çağrılmaları üretimi olumsuz yönde etkilemişti.⁶⁷

Cevherin işlenmesinde pek çok yöntem denenmiştir. Şirket son olarak denediği açık ocak ve öğütme yöntemleriyle birlikte toprak altı metotlarını kullanarak en ekonomik sistemi yakalamıştır. 1914'ün ekim ayında Türk kuvvetleri Murgul Vadisi'ne girmiş ve şirketin çalışmayı durdurmasını talep etmiştir. Kasım ayına kadar üretime devam eden tesiste 1914'te 3.900 tonluk bakır üretimi olmuştur.⁶⁸

Gürcü hükûmet delegesinin verdiği bilgilere göre Kafkasya'daki en büyük bakır üreticileri ve yıllık üretim miktarları aşağıdaki gibidir.⁶⁹

Firma	Üretim (ton)			
	1911	1912	1913	1914
Société Industrielle et Métallurgique du Caucase	3.990	4.315	3.721	4.071
Caucas Copper Co. Ltd.	2.208	3.060	3.322	2.892
Siemens Brothers	1.551	1.435	1.272	794

Bu bilgiler göstermektedir ki şirket 1911-1914 arasında Kafkasya'nın ikinci en büyük bakır üreticisidir. 1905'ten sonra değiştirilen üretim tekniklerinin sonuçları 1910'dan itibaren alınmaya başlanmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın üretimdeki düşüşe etkisi Kafkas Bakır Kumpanyası'nda olduğu gibi Kuvarshan'da bakır üretimi yapan Siemens tesislerini de etkilemiştir.

Kafkas Bakır Kumpanyası'nın maden şefi Leonard C. David, tesisin Türkler tarafından ele geçirilmeden önceki durumu ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Savaş ilan edilmesinin hemen akabinde çok sayıda Türk ve İranlı çalışan ile Hristiyan ve Müslümanlar arasında sorun çıkacağı korkusuna kapılan Gürcüler tesisi terk etmiştir. Şirketi ziyarete gelen askerî ve sivil Rus yetkililer Osmanlı tebaası olduğu hâlde madende çalışmaya devam edeceklerin tutuklanmayacakları garantisini vermişlerdir. Maden şefi bu tutumu Rusya'nın bakıra olan ihtiyacı ve madenlerin çalışmaya devam etmesinin sağlanması adına taviz vermeye hazır bulunduğu şeklinde yorumlamıştır. Rus yetkililer, maden tesisinin boşaltılmaması için buranın tehlikeden uzakta olduğunu, herhangi bir acil durum için hazırlıklı olduklarını telkin etmiştir. Bu sırada Amerikan konsolosu sınıra yakın oldukları ve tehlikeye maruz kalma olasılıklarının yüksek olduğu konusunda kendilerini uyarmıştır. Bulundukları coğrafyanın dağlık bir bölge olması ve üstelik de karla kaplı bir hâldeyken askerî bir harekâtın yapılma ihtimalinin zayıflığını da göz önünde bulundurarak David, bu noktada Rus yetkililere inanmayı tercih ettiklerini ifade eder. Ancak tarih 13 Kasım 1914 olduğunda gün boyu duyulan silah sesleri tesisteki herkesi tedirgin edip korkuya kapılmalarına neden olmuştur. Türk işçilerin büyük çoğunluğu kaçmış, kalanlar da çaresizce beklemeye koyulmuşlardır. Duyulan bu silah seslerini Rus yetkililer, izabe tesisindeki Rus askerlerini Türk askeri sanmaları sonucu ateş açmaları ile hataen ortaya çıkan bir durum olarak açıklamışlardı. David ve diğerleri daha sonra gerçeği öğrenerek Türk birliklerinin çok az bir direnişle karşılaşarak Rus ileri karakolunu ele geçirdiklerini

⁶⁷ Konsolos Stevens'in 1912 ve 1913 yılları için verdiği rapor: *Adjara and the Russian Empire 1878-1917*, Ed. Aslan Abashidze, C.2, (Lonrda: Historical Documents Centre Publications, 2008), s. 640, 453-454.

⁶⁸ *Rus Madenleri İdaresi'nin Senelik Raporları*, 2.

⁶⁹ Ghambashidze, *Resources of Georgia*, 44.

öğreneceklerdir. Cumartesi günü tekrar tesise gelen Rus vali, güvende olduklarını, Rus ordusunun başarıyla ilerlediğini ve koşulların giderek daha iyi hâle geleceğini söylemiştir. Ertesi gün tesislerde çalışma devam ettiği sırada vadide silah sesleri duyulmuş, Amerikalı olan müdürün izabe tesisinden madene giderken vurulup yaralandığına dair telefon almışlardır. Sonrasında yayılım ateşi seslerini duyan David: “Ruslar aşağıda beklerken Türk askerlerinin başarılı bir şekilde ilerlediğini ve en önemli mevzileri ele geçirdiklerini biliyorduk.” diyerek durumun hiç de Rus yetkililerin iddia ettiği gibi olmadığını anlatır. David’le birlikte diğer personel ve aileleri artık kaçmaya karar vermişlerdir. En büyük korkuları onlar varmadan önce Türk askerlerinin izabe fabrikasını ele geçirme ihtimaliydi. Çünkü burası onların Batum’a olan tek çıkışlarıydı. Vagon yolunu Türkler tuttuğu için gece yarısı kadın ve çocukları da alıp teleferik yolundan yaya olarak aşağı inerler. Bu kaçış yolunun dramatik bir hikâyeye dönüştüğünü, maden müdürünün yaralı olduğu hâlde bu süreci emniyete almak için elinden geleni yaptığını ifade eder. Bu kaçışta Rus tebaası Müslüman işçiler de onlara eşlik etmiştir. Ancak David “blood is thicker than water”⁷⁰ anlayışına sahip Müslümanların tavrını kestirememeleri yanında Rus ya da Türk askerinin saldırısı ihtimaline karşılık hiç ıskık kullanmadan geçirdikleri bu yolculuğun gerilimini anlatmaya çalışır. İzabe fabrikasına vardktan sonra gün ağarırken faytonlara binip Borçka’ya ve oradan Çoruh’taki yerli kayıkçıların kullandığı gondollarla aşağı inip tekrar kısa bir fayton yolculuğu ile Batum’a varmışlardır.

Hem denizden hem de karadan gelebilecek bir saldırıdan korkan Batum halkının kendilerinden de heyecanlı olduklarını görmüşlerdir. Batum polisi içinde bulunduğu telaşa şüpheli görünen herkesi Alman casusu diye tutuklamaya kalkmıştır. Zansul’dan gelen ekipte kaba bir aksanı olan İrlandalıyı kıvrık saplı pipo içtiği için bu muameleye tabi tutmuşlardı. Otelde güvenlik maksadıyla elektrik kullanılmadığı gibi bütün şehir aynı sebeple karanlıkta tutuluyordu. Maden çalışanlarının orayı terk etmesinin ertesi günü Türk ve Rus askerleri burada çatışmaya girmiş Türk askerinin top ateşi sonucu Ruslar çekilmişlerdi. Bu arada Batum’a vardıklarında biri Amerikalı diğeri İngiliz iki arkadaşlarının kayıp olduğunu fark etmişlerdir. Amerikalı, kendi hükûmetinin gayretleri sonucu esir olarak tutulduğu Trabzon’da serbest bırakılmış ancak İngiliz’in akıbeti öğrenilememiştir. David, kendilerini ikna etmeye çalışan Rus yetkilisinin dediği gibi Türk askerlerinin birkaç “*çapulcu*” olmadığını, buraya gelen birliklerin Türk ordusunun gerçekleştirdiği büyük harekâtın bir parçası olduğunu, Türk askerinin dumansız barut kullandığını ve en yeni teçhizatla donatılmış olduğunu anlatılarına ilave etmiştir. Şehri terk etmek için gittikleri Batum garında büyük bir kalabalık olduğunu, insanların güvenli yerlere kaçmak için buraya akın ettiğini görür. Batum’a asker, mühimmat ve erzak taşıyan askerî trenlerin geçiş üstünlüğü sebebiyle normal şartlarda 9 saatte gidilen Tiflis’e 16 saatte ancak gidebilmişlerdir. Bakü ve Moskova üzerinden Petrograd’a varmışlardır. Bu noktadan sonra Amerika ve İngiliz tebaası olanlar için farklı rotalar çizilmiştir. Amerikalılar Petrograd’dan kendi ülkelerine dönebilmişlerdir. Ancak Almanların saldırısına maruz kalmamak için İngiliz tebaası olanların Rusya’dan tek çıkış yolu kalmıştı. Beyaz Deniz’de Kanadalı buz kırıcılar tarafından açık tutulan bir liman olan Arhangelsk’e gidip İskandinav yarımadasını dolaşıp Kuzey Denizi’ne inmek onlar için tek güvenli yoldu. Amerikan elçiliği ise kendi tebaası için çok daha rahat ve kısa bir rota belirlemişti.⁷¹

Türkler Mart 1915’te tesisi terk etmişlerdi. 1900’den beri 10 milyon pound miktarında büyük bir harcamanın yapıldığı şirket hakkında Amerikan basınında şirketin arkasında J. P. Morgan gibi güçlü bir yatırımcının bulunduğu hatırlatılarak tekrar güçleneceğine dair haberler çıkabiliyordu.⁷² Bu tarihten sonra tekrar Zansul’a giden şirketin Amerikalı müdürü R. T. White 16 Mayıs 1915 tarihli Tiflis’ten gönderdiği mektubunda Türklerin “*şaşırtıcı*” bir şekilde tesise zarar vermediğini gördüğünü anlatır. Ancak yerel halkın, maden personelinin terk ettikleri evleri âdeta yağmaladıklarını söyler. Evlerdeki mobilyalar, yatak ve yorgan takımları, hatta kapı ve

⁷⁰ Aile her şeyden önce gelir, kan bağı her şeyden kıymetlidir anlamında İngilizce atasözü.

⁷¹ “In and Out of the Caucasus in War Time”, *Engineering and Mining Journal*, 99/11, (13 Mart 1915), 478-479.

⁷² *Engineering and Mining*, 103/10, (10 Mart 1917), 410-411.

pencereler parçalanmış vaziyettedir. Bunun dışında yaklaşık olarak 10 ton patlayıcı maddeyi, her türlü aleti ve tesise ait diğer bazı malzemeleri almışlardır. Geriye kalan tek kişisel eşya yolda kazara düşürüldüğü anlaşılan ve zamanında çocuklara hediye edilmiş bir Brunton marka pusuladır. White, personeli yeniden toplamanın ve tesisi onarmanın çok zor olacağını düşünmekteydi. Temasa geçtiği eski çalışanların hepsi de savaş koşulları nedeniyle geri dönmek konusunda endişeliydi. Çanakkale Boğazı açılana kadar beklemekten başka yolunun olmadığını düşünen White, tesislerinin yeniden üretime geçmesi konusunda umutsuzluğa da kapılmak istemez bir hâldeydi.⁷³

Şirket 1916'nın sonlarına doğru yeniden çalışmaya başlamış, madende ve izabe tesislerinde restorasyonlar gerçekleşmiştir.⁷⁴ 1913-1918 döneminde Kafkasya'da Kedabeg, Alaverdi, Zansul ve Kuvarshan bakır madeni çıkarılıp işlenen maden bölgeleriydi. Bu dört tesiste de madenin nakliyesi, yakıt ihtiyacı ve güç potansiyeli yönünden Birinci Dünya Savaşı ve 1917 Devrimi sonrasında dair karşılaştırmalar yapılmıştır. Savaş öncesi dönemde iyi durumda olan tesislerde Bolşevik Devrimi sonrası bütün şartlar altüst olmuştur. Savaş öncesinde yıllık üretim Kedabeg'de 2.720 ton, Alaverdi'de 5.450 ton ve Zansul'da 4.100 ton iken devrim sonrası bu üretimlerin payı neredeyse %100 oranında düşmüştür.⁷⁵ Rus Madenler İdaresi'nin hazırladığı rapora göre savaş sonrasında tesisin neredeyse tamamı imha edilmiş hâldeydi ve işletmenin yeni usullerle neredeyse baştan inşa edilmesi gerekiyordu. Madenin yer aldığı Murgul Vadisi'nin hâkimiyeti Türk tarafına geçtiğinden şirketin imtiyaz ve işletme hakları için tekrar başvuruda bulunup yeni idare ile anlaşması gerekiyordu. Bu koşullar şirketin devam etmesi için teşvik edici görünmüyordu.⁷⁶

Muvahhit Zeki'nin verdiği bilgilerden Murgul Vadisi yeniden Türkiye topraklarına katıldıktan sonra fabrikanın imtiyaz ve ruhsat işlemlerinin yenilenip tesisin bakım ve onarımından geçirilmesinin gündeme getirildiği⁷⁷ ancak bu planların uygulamaya geçirilemediği anlaşıyor. Uzun süre el sürülmeden kalan Murgul maden yatakları Maden Tetkik Arama Enstitüsünün 1936'da yaptığı çalışmalar sonrasında 1938'de Etibank'a devredilmiştir.⁷⁸ Etibank, devraldığı bu enkazı kullanılabilir hâle getirmek için çalışmalara başlamış, 20 milyon sterline anlaştığı bir İngiliz firmasından getirilmeye çalışan montaj malzemeleri gemilerle taşınırken İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı koşullar sonucu batmış ve kaybolmuştur. Montaj işlemlerine ancak 1948'te başlanabilmiş, fabrika ilk bakır üretimini 1952'de gerçekleştirebilmiştir.⁷⁹

Kafkas Bakır Kumpanyası Kuvarshan'daki Alman Siemens bakır fabrikasından çok daha büyük ve teşkilatlı bir düzene sahipti.⁸⁰ Gelişigüzel çalışan küçük maden ocaklarındaki ilkel yöntemlere karşılık büyük maden tesislerinde çalışanların refahı için pek çok düzenleme yapıldığı anlaşıyor. Madendeki teknik personelin ve amele takımının barınma ihtiyacını karşılamak için evler inşa edilmişti. Zansul'da her biri 60 işçi kapasiteli çok sayıda büyük binalar ve diğer personel için de evler yapılmıştı. Bu evler nehrin kenarında idi. Madenin yanında çok sayıda ofis, depo ve mağaza inşa edilmişti. Çalışanların gündelik ihtiyaçları için gerekli malzeme haftalık olarak Batum'dan getiriliyor ve şirket kantinlerinde işçi komitesi tarafından tespit edilen fiyatlara göre satılıyordu. Hastaneler neredeyse bütün büyük maden işletmelerinde ek bir bina olarak yer alıyor, burada yaralıları ilk müdahaleyi yapacak ilk yardım ekipleri tutuluyordu. Daimî doktorun olmadığı durumlarda bir çağrı ile hızlı bir şekilde bölgeye

⁷³ "A Word from Russia", *Engineer and Mining*, 100/23, (4 Aralık 1915), 923-924.

⁷⁴ *Engineering and Mining Journal*, 104/16, (20 Ekim 1917), 697.

⁷⁵ "Non-Ferrous Metallurgy in Russia", *Engineering and Mining Journal*, 113/19, (13 Mayıs 1922), 814.

⁷⁶ *Rus Madenleri İdaresi'nin Senelik Raporları*, 2,3.

⁷⁷ Muvahhit Zeki, *Artvin Vilayeti Hakkında*, 53.

⁷⁸ Ulutan, *Etibank*, 83.

⁷⁹ Mustafa Anık, "Kalkınma ve Yatırım Bankalarının Sosyoekonomik Kalkınmadaki Rolü ve Bir Örnek Olay İncelemesi", Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019, 89.

⁸⁰ Muvahhit Zeki, *Artvin İli*, 50.

getirilmesi sağlanıyordu.⁸¹ Madenlerde çalışanların genel olarak kazançları tatminkârdı ve Murgul Vadisi ahalisi bölgedeki maden sektörü sayesinde hâli vakti yerinde olarak tanımlanıyordu.⁸² 1919'da Tiflis'te mültecilere yönelik uygulanan zarar ziyan anketine verilen cevaplarda Zansul bakır işletmesi bünyesinde bir okulun olduğu da ifade ediliyordu.⁸³

Rus hükûmet mühendisi maden şirketini düzenli aralıklarla ziyaret edip işlerin kuralına uygun yapılıp yapılmadığını kontrol ediyordu. Yine yasalar gereği sorumlu bir hükûmet stajyerinin şirket tarafından istihdam edilmesi gerekiyordu. Stajyer bölge mühendisinin temsilcisi olarak yönetmelikleri uygulamakla görevliydi.⁸⁴

2. Bakır Kumpanyasında Çalışan Osmanlı Tebaası İşçiler ve İş Kazaları

19. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'da sürekli bir ekonomik büyüme yaşandı. 1890'larda zirveye ulaşan bu büyüme devlet odaklı güçlü bir sanayi politikasına dayanıyordu. Büyük madencilik projesinin ve demiryolu ağlarının muazzam gelişmesi bu büyümenin parçalarındandı. Ekonomik büyüme özellikle Kafkasya'da yaşanıyordu. Ülkenin hızla büyüyen petrol üretiminin %90'ı burada gerçekleşiyordu ve bu alanda Rusya ABD'den sonra ikinci sırayı alıyordu. Artan ekonomik faaliyetler iş gücü eksikliğini tetiklemişti. Özellikle Kafkasya'da pek çok üretim kolu dışarıdan gelecek emeğe bağlı hâle gelmişti.⁸⁵ Yeni iş alanları ve hızla büyüyen şehirler, işçiler için kolay iş bulma kapılarını aralıyor, yüksek ücretler de durumun çekiciliğini artırıyor. Rusya'ya bu dönem gerçekleşen göçler sanayi ve ticaretin gelişmesine bağlı olduğu gibi tarımsal alanda ortaya çıkan emek ihtiyacıyla da ilişkili olmuştur. Rusya kalifiye emek ihtiyacını Alman ve Avusturyalı göçmenlerden karşılıyordu. Osmanlı göçmenleri genelde uzmanlık alanı gerektirmeyen demiryolu, maden ve petrol gibi ağır iş sektörlerinde çalışıyorlardı.⁸⁶ Kafkasya tesislerinde çalışmak için gelen İranlı işçilerin de büyük bölümü basit, ücretli işçiler olarak tanımlanıyordu.⁸⁷

Kafkas Bakır Kumpanyası'nda da Türkler, İranlı, Gürcü, Ermeni ve Rum işçiler çalışıyordu. İşçilerin %75'i Türkiyeli Müslümanlardı. Dürüst ve eli çekiç tutmaya yatkın olarak tanımlanan Müslüman işçiler inançları gereği alkolden uzak durdukları için daha çalışkan ve istikrarlı kabul ediliyorlardı. Bölgenin yerlisi Rus tebaası Müslüman işçiler amelelik yapmıyor daha çok ustabaşı, çetelecı gibi kadrolarda yer alıyorlardı. *Artel* diye tanımlanan aslında ilkel ama mükemmel işleyen bir metotları vardı. Bu sistemde bir grup hısım veya aynı köylü bir araya gelerek şirketle bir anlaşma yapıyorlardı. Cevheri kırma, toprak örtüsünü kaldırma cevheri araçla taşıma gibi madenciliğin bir aşamasını üstlenip işi bizzat kendileri takip edip ton başına anlaştıkları sabit bir ücret karşılığında çalışıyorlardı. Her ayın sonunda gerekli kesintiler yapıldıktan sonra bu gruptaki amelenin ödemesi yapılıyor ve kendilerine makbuzlar veriliyordu. Haftanın 7 günü çalışma devam ediyordu.⁸⁸ Akşamları madenden arta kalan zamanlarında işçilerin ellerindeki iğnelerle çorap ördükleri anlar sıradan manzaralar olarak kabul ediliyordu. İşçilerin giyim kuşamları da birbirine çok benzerdi. Başta mendil, sarık veya fes, desenli bir bluz gömlek, şalvar, ceket ve çapula denilen ayakkabı âdetâ Müslüman işçilerin üniforması

⁸¹ Sürmene'nin Göneşera köyünden Süleyman oğlu Mustafa bin Osman, Zansul madenleri hastanesinde sıtma için tedavi altındayken vefat etmiştir: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyeti* (HR. UHM), Dosya No:154, Gömlek No:53, Tarih: 6 Aralık 1913. Kuvarshan'daki maden işletmesinin bünyesinde de hastane olduğu Görele kazasından Yani oğlu Kırıyako'nun 19 Nisan 1911'de burada tedavi edilirken vefat ettiği bilgisinden anlaşılmaktadır (BOA, HR. UHM. 107/3, 5 Eylül 1911).

⁸² Ghambashidze, *Resources of Georgia*, 32, 79.

⁸³ Badem, *Çarlık Yönetiminde*, 449.

⁸⁴ David, "Caucasus Mountain", s. 683.

⁸⁵ Hassan Hakimian, "Wage Labor and Migration: Persian Workers in Southern Russia, 1880-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 17/4, (1985), 454-455.

⁸⁶ Bay, "Rusya'ya İşçi Göçü", 29, 47-48.

⁸⁷ Hakimian, "Persian Workers", 450.

⁸⁸ David, "Caucasus Mountain", 681.

hâline gelmişti.⁸⁹ Müslüman işçilerin dindarlığından etkilendiği anlaşılan şirketin maden şefi Leonard C. David gözlemlerini şöyle aktarır: “...Ramazan boyunca her gün çalışırlar ama Güneş parlarken yemek yemez, su ve tütün içmezler. Bu, günlerce sürer ve ramazanın sonlarına doğru bir işçinin güneş altında bitkin düşüp eve götürülmesi olağandır. Dinlerinde, sahte olmayan bir tevazu vardır. Bir işçi, işin ortasında aletlerini yere bırakır, elini yüzünü ve ayaklarını yıkar, kilim veya mendilini serer ve Mekke’ye doğru dua eder, bu yaklaşık yirmi dakika sürer.”⁹⁰

Rus kaynaklarına göre 31 Ekim-13 Kasım 1913’te Zansul bakır madeninde büyük bir kaza yaşanmış, sabah saatlerinde meydana gelen göçük sonucu 9 işçi ölmüş, 24 işçi yaralanmıştı. Kazanın soruşturulması için olay yerine Kafkas Maden İdaresi tarafından bir müfettiş gönderilmesi istenmişti.⁹¹ Bu kazaya dair Batum şehbenderinin hazırlamış olduğu ayrıntılı bir rapor Osmanlı Arşivlerinde bulunmaktadır. Kazanın ayrıntılarına geçmeden önce bu olaydan başka yaşanan münferit kazaları dikkate alarak Osmanlı tebaası işçilerin gurbeteyken başlarına gelen talihsizliklerde nasıl bir prosedür izlendiğinin anlaşılması önemli görünmektedir.

Bir iş kazası gerçekleştiğinde genel olarak izlenen yol şu şekildeydi: Ölüm haberi mahallî idare tarafından Batum şehbenderliğine iletiliyor, defin işlemi orada yapılıyor, yapıldığına dair şahadetname, müteveffanın metrukâtı yine mahallî yetkililerce Batum şehbenderliğine gönderiliyordu. Müteveffanın vefat varakasının tercümesi ve pasaportu şehbenderlik tarafından manda postası ile posta masrafı müteveffaya ait nakit içerisinden düşürülerek Hariciye Nezaretine gönderilirdi. Hariciye Nezareti, müteveffanın nüfus kaydının ve veresesinin araştırılması için ilgili vilayete bir yazı gönderir, gönderilen nakit umum veznedere bekletilirdi. Vilayetten ilgili kaymakama durum bildirilip gerekli tahkikatın yapılması, var ise veresenin bulunması istenirdi. Söz gelimi Sürmene ahalisinden Taşkınoğlu Abid, Zansul madenindeki dinamit patlaması sonucunda 9 Ocak 1912’de vefat etmiştir. 49 ruble 24 kopek olan metrukâtından posta masrafı düşüldükten sonra kalan 48 ruble 74 kopek parası, vefat varakası ile pasaportu Nezarete gönderilmiştir. Sürmene kaymakamlığında yapılan tahkikat neticesinde veresenin; pederi, annesi ve zevcesi olduğu ortaya çıkarılmış, Sürmene’de yaşamakta olan bu kişilere 564 kuruş ulaştırılmıştır.⁹²

Tabii bu olaylarda bahsi geçen metrukât amelenin çalıştığı süre boyunca kumpanya sandığında yani içerde biriken maaşıdır. Bazı ölüm belgelerinde hiç metrukât olmadığı görülür. Bu durum vefat eden amelenin henüz yeni işe başladığını düşündürür. Sözgelimi Kuvarshan madenlerinde çalışırken 3 Temmuz 1912’de üzerine toprak düşmesi sonucu kazaen vefat eden Kiskim ahalisinden Hüseyin oğlu Mehmed’in metrukâtı olmadığı için sadece pasaport ve vefatname tercümesi gönderilmiştir.⁹³

Metrukâtta şayet aynı bir mal var ise bunlar şehbenderlik tarafından satılıp nakde dönüştürülebiliyordu. Görele kazasından Kıryako isimli Osmanlı tebaası şahıs 19 Nisan 1911’de Kuvarshan hastanesinde vefat etmiştir. Ölüm nedenini bilmediğimiz Kıryako’nun az sayıda, eski ve düşük değerde olan eşyasından 10 kopek değerinde 2 mendil, her biri 50 kopek olan 1 gömlek, 1 iç donu, 1 şalvar, 70 kopek değerinde bir ceket, 15 kopek değerinde bir çift çorap ve 5 kopek değerinde bir çift çapula Batum şehbenderliğindeki görevliler tarafından satılarak toplam 1 ruble 50 kopek nakde çevrilmiştir. Posta masrafı olan 15 kopek de düşüldükten sonra 1

⁸⁹ Çapula, deriden yapılmış, arkasında tutacak yeri olan, burnu sivri ve yukarı kıvrık bir tür çarık: Taner Artvinli, *Artvin Etimoloji Sözlüğü*, (İstanbul: Telemak, 2022), 123. Şirketin maden şefi işçinin giydiği çarıkları topuk ve ayak bileği çevresinde ipe bağlanmış, üzerinde kıl bulunan bir parça inek derisinden oluşan bir tür ayakkabı olarak tanımlamaktadır.

⁹⁰ “In and Out of the Caucasus in War Time”, *Engineering and Mining Journal*, 99/11, 13 Mart 1915, 478.

⁹¹ Turan, “Batum Vilayeti”, 160.

⁹² BOA, HR. UHM. 130/44, 21 Haziran 1912.

⁹³ BOA, HR. UHM. 134/64, 14 Ağustos 1912.

ruble 35 kopek nakit para diğer evrakla birlikte Hariciye Nezaretine gönderilmiştir. Görele Kaymakamlığı tarafından yapılan tahkikat neticesinde Kiryako'nun annesi, zevcesi ve bir kızı olduğu tespit edilmiş buna dair yazışmalar tamamlandıktan sonra kaymakamlık tarafından metrukâtın karşılığı olan 16 kuruş, vereseyle teslim edilmiştir.⁹⁴

Vefat eden işçiden ailesine kalan paranın gönderilmesinde gecikme yaşandığında yine verese içinden biri arzuhâl verebiliyordu. Sözgelimi babasının verdiği arzuhâlden anlaşıldığı üzere Sürmene'nin Zarha köyünden Mehmed, Zansul madenlerinde kontoratçılık ve amelebaşılık yaparken 19 Ocak 1913'te vefat etmiştir. Mehmed'in metrukâtı olan 132 ruble, pasaport ve vefatnamesi 8 Mart 1913'te Batum'dan gönderilmiştir. Mehmed'in babası Molla Mustafa oğlu Ahmed aradan 4 ay süre geçtiği hâlde paranın kendisine verilmediğine dair bir arzuhâl göndermiş, Maliye Nezareti 4 Eylül 1914 tarihli bir yazı ile 132 rublenin karşılığı olan 1.533 kuruşun vereseyle ödenmek üzere Trabzon Defterdarlığına gönderildiğini söylemiştir.⁹⁵

Maden bölgesindeki mahallî polis komiserleri ya da yetkililer olayda şirketin ihmali olduğuna dair zabıtname tuttuklarında vereseyle kumpanyadan tazminat isteme yolu açılmış oluyordu. Hopa kazasından İdris oğlu Ahmed, Çinkathev madeninin inşaatında çalışırken 4 Nisan 1913'te üzerine düşen direğin darbesiyle ölmüştür. Şehbenderlikten müteveffaya ait olan 21 Ruble 9 kopek, pasaport ve vefatnamesi gönderilirken Rus polis komiserliğince kazada inşaat şirketi mühendisinin ihmalinin görüldüğüne dair hazırlanan zabıt dikkat çekilmiştir.⁹⁶

Kiskim'in Cilcim köyünden Hasan bin Süleyman Zansul madenlerinde mağara kuyusunda çalışırken 16 Ocak 1914'te başına taş düşmesi sonucunda vefat etmiştir. Masraf düşüldükten sonra metrukâtından kalan 48 ruble 97 kopek parası, pasaportu, vefatname sureti Batum'dan Hariciye Nezaretine gönderilmiştir. Bu evraka kazaya dair maden mühendisinin hazırladığı protokol de eklenmiştir. Böylece vereseyle şirketten tazminat talebinde bulunma yolu açılmıştır. Merkez vilayetten parayı ve evrakı vermek üzere veresenin kimler olduğunun ve nüfus kaydının araştırılıp bildirilmesini istemiştir. Bu vakada veresenin şeri mahkemeden aldığı veraset ilamı elimizde bulunuyor. Bu ilamla birlikte vefat eden kişinin Süleyman oğlu Hasan değil, İdris oğlu Mehmed olduğu anlaşılır. İdris şeri mahkemedeki muvacehesinde oğlunun 1303 doğumlu olduğu, söz konusu maden şirketine 2106 numara ile amelelik yaptığı gibi ayrıntıları vermiştir. Baba İdris oğlunun zaruret sebebiyle aynı köyden Hasan bin Süleyman'ın pasaportu ile ticaret amaçlı Rusya'ya gittiğini, madende çalışmaya başladığını ve burada kazaen vefat ettiğini anlatmıştır. Pasaport sahibi Hasan nüfus defterinde kayıtlıdır ve hayattadır. İdris iddiasını mahkeme huzurunda ispat etmek zorunda kalmıştır. Şahitler ölenin İdris'in oğlu olduğuna, müteveffa Mehmed'in babası İdris ve annesi Gülsüm'den başka verese olmadiğine dair yemin vermişlerdir. Oğlunun maden kumpanyasındaki istihkakını, diyet ve diğer haklarını alabilmek, kumpanya karşısında teşebbüste bulunabilmek için bu veraseti almak zorunda kalmıştır. Nihayet Erzurum Valiliği vârisler İdris ve Gülsüm'e verilmek üzere umumi vezne tutulan 48 ruble 97 kopekin gönderilmesini 15 Temmuz 1914'te talep edilmiştir.⁹⁷

İşçileri sahte pasaport kullanmaya sevk eden nedenlerden birinin pasaport harcından kaçınma arzusu olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti ticaret yapmak ya da işçi olarak çalışmak amacıyla Rusya'ya gideceklerin kaçak yollarla çıkışının önüne geçmek için pasaport alımını kolaylaştıracak bazı uygulamalara gitmiştir. Fakir olanlara standart olanın yarı ücreti karşılığında 6 aylık amele pasaportu çıkarılması, 15 günlük geçişlerde pasavan verilmesi gibi kolaylaştırıcı tedbirler alınmıştır.⁹⁸ Ancak bu tedbirlerin beklenen şekilde karşılık göremediğini söyleyebiliriz.

⁹⁴ BOA, HR. UHM. 107/3, 5 Eylül 1911.

⁹⁵ BOA, HR. UHM. 143/3, 8 Mart 1913.

⁹⁶ BOA, HR. UHM. 146/45, 10 Haziran 1913.

⁹⁷ BOA, HR. UHM. 160/16, 3 Mart 1914.

⁹⁸ Bay, "Rusya'ya İşçi Göçü", 44.

Yine Zansul madenlerinde vagondan madeni boşaltırken uçuruma düşen bir işçi vefat etmiştir. Bu işçinin hem kimliği hem de nüfusa kayıtlı olduğu yer hakkında sorun yaşanmıştır. Batum'dan gelen yazıda Erzurum vilayeti Kiskim kazası Lome köyünden Ahmed oğlu Hamid'in 33 Ruble 40 kapık metrukâtı, pasaportu ve vefatnamesi gönderilmiştir. Ancak ismi geçen Lome köyü Kiskim'e değil Hopa kazası Arhavi nahiyesine aittir. Dahası bahsi geçen kazada vefat eden Ahmed oğlu Hamid değil yine aynı köyden Hacıoğlu Mehmed bin İlyas'tır ve Hamid hayattadır. Hatta kazada vefat eden Mehmed'in veresesi kumpanyadan tazminat dahi almıştır. Bu durum Trabzon vilayetince açıklığa kavuşturulmuştur.⁹⁹ Bu vaka Hariciye Nezaretinin ölen kişinin nüfus kaydına bakılmasını özellikle istemesini daha anlaşılır hâle getirmektedir.

Batum başşehbenderi Edhem Bey'in 31 Ekim'de yaşanan büyük kazaya dair hazırladığı rapor 28 Kasım 1913 tarihlidir. Zansul'da Kafkas Bakır Kumpanyası madenlerinde ortaya çıkan kazada 40 Osmanlı amelesinden 7'si göçük altında kalarak vefat etmiş, diğerleri yaralanmıştır. Bu tür durumlarda kazazedelerin hakları zarara uğrayabildiğinden şehbenderlikten konunun takibi istenmiştir. 18 Kasım 1913 tarihli Petersburg Sefaretinden gelen telgrafta 80 ruble harcırah ile bir memurun tahkikat yapmak üzere görevlendirilmesi istenilmiştir. Olayın öneminden ötürü Batum başşehbenderi Edhem Bey, tahkikatı bizzat kendisi yapmak istemiştir. Edhem Bey olay yerine gittiğinde kazanın ayrıntılarını öğrenebilmiştir. Ekim ayında ameleler maden çıkarmak için çalıştıkları dağın burun kısmında bir çatlak görerek bunu bildirmişlerdir. Amelebaşı ve mühendis söz konusu çatlağı muayene ederek ileride bir tehlike yaratabileceğine kanaat getirmişlerdir. Bu sebeple çıkıntıyı ortadan kaldırmak için ekimin 15'inden 18'ine kadar üç gün boyunca ameleyi orada çalıştırmışlar, bu çıkıntı ortadan kaldırılınca artık bir tehlike kalmadı diye düşünerek işçileri madenin başka bir yerine çalışmaya göndermişlerdir. 30 Ekim'e kadar amele gönderildiği bu tarafta çalışmıştır. İşçiler, neden madenin başka bir cihetine gönderildiklerini sorduklarında amelebaşı bu emri kendisine müdür muavinin verdiğini söylemiştir. 28 Ekim'e kadar hava kurak gitmiş, 30 Ekim'de kar yağmış, şiddetli soğuk olmuş ve su donmuştur. 30 amele tehlikenin giderildiği düşünülen noktada birkaç saat çalıştırılmıştır. Ertesi gün yine aynı yerde amele çalıştırılmakta iken toprak birden üzerlerine çökerek kaza vuku bulmuştur. 30 ameleden 5'inin cesetleri toprak altından çıkarılmıştır. İki olaydan 2 saat sonra vefat etmiştir. 4'ü ağır, 8'i ağırca yaralı olan işçilerden kalan 14'ü de kazadan küçük yaralarla kurtulmuştur. Başşehbender kazazedelerin yatırıldığı hastaneye giderek hepsini teker teker ziyaret etmiş, hatırlarını sorup yakından ilgilenmiştir. Ziyaret sırasında gördüğü 2 ağır yaralının birbiri peşi sıra vefat ettiklerini daha sonra öğrenecektir. Bu şekilde kazada vefat edenlerin sayısı 9'a yükselmiştir.

Şehbender Zansul'da 4 bin 500 kadar amele çalıştığını bunlardan 3 bin 500'ünün Osmanlı tebaası olduğu bilgisini verir. Bu Osmanlı tebaası işçilerin neredeyse %90'ı sahte pasaport taşımaktadır. Bu durum hem maden idaresince hem Rus yetkililerce malumdur. Sahte pasaport taşımalarından ötürü amele sürekli bir tedirginlik hissetmekte Rusya'dan gönderileceği ya da işinden olacağı endişesi yaşamaktaydı. Bu tedirgin durum onların hak iddia etmeye ya da hak aramaya cesaret edememelerine sebep olmaktadır. Yani ne şirkete ne de Rus yetkililere bir haksızlığa maruz kaldıklarında kolay kolay ses edemezlerdi. Mesela bazen işçiler tehlikeli olduğunu bildikleri bir noktada çalışmak istemediklerinde bunu bir kere dile getirseler de ısrarcı olamayıp kaderlerine boyun eğiyorlardı.

Maden personelinden Gâvur Çaki ve David tehlikenin yetkililere bildirildiğini, gerekli önlemlerin alındığını ancak öngörülemeyen bir tabiat olayından ötürü kazanın yaşandığını iddia etmişlerdir. Rus hükûmeti tarafından kazanın sebebini araştırmak için gönderilen mühendis raporunda ise masraftan çekinilerek olası kazaların tam olarak hesaplanmadığı, gerekli işlemlerin layıkıyla yapılmadığı yazılmıştır. Bu rapora göre tehlike tamamen giderilmeden o noktada amelenin tekrar çalıştırılması sonucu kaza yaşanmıştır.

⁹⁹ BOA, HR. UHM. 160/33, 6 Mart 1914.

Osmanlı şehbenderinin kaza yerine gideceği haberi alınınca Batum hükûmet muavini ve Artvin kasabası mutasarrıfı da devreye girmişler, bölgeye hükûmet adına Kafkasya muavin memuru ve maden mühendisleri gönderilmiş, tahkikat sonucunda kazadan zarar gören amelenin lehinde olacak şekilde eksiksiz bir protokol hazırlanmıştır. Rus yetkililer amelenin tazminat talebi için kumpanya aleyhinde mahkemeye gitmişlerse de şirket yetkilileri savunmada amelenin yapılan ihtar ve ikazlara uymadıklarını söylemişlerdir. Bunun sonucu olarak yaşanan kazada kendi hata ya da kusurlarının olmadığını iddia etmişlerdir.

Rus yasalarına göre imalathane ya da madende çalışan amelenin kazazede olması durumunda Ruslar ve ecnebilerin tazminat talebi prosedürü farklılık arz ediyordu. Rus tebaası olanlar her ne surette olursa olsun tazminat alabilirken yabancıların bu haktan faydalanabilmeleri kazanın kendi ihmalkârlık ya da hatalarından ileri gelmediğini mahkeme huzurunda ispat etmelerine bağlı idi. Bu durumda kazayı incelemek için gönderilen hükûmet mühendisinin amele lehine hazırladığı raporun önemi perçinlemiş oluyordu.¹⁰⁰

Bir de şöyle bir gerçek vardı ki gerek bu tür kaza sonucu gerekse de eceliyle vefat eden Osmanlı amelesinin üzerinde taşıdığı, çoğunlukla sahte pasaporttu. Öyle ki metrukât vereseye teslim için mahalline gönderildiğinde pasaporttaki ismin hayatta olduğu ortaya çıkabiliyordu. Bu durumda Hariciye Nezareti vefat eden amelenin esas kimliğinin tespit edilmesi için tekrar talepte bulunuyor fakat madendeki kayıtlar da pasaporttaki isme göre yapıldığı için komiserlikçe de asıl hüviyetin ortaya çıkarılması mümkün olamıyordu. Şehbender bu durumu bildiğinden hem kaza mahallinde vefat edenlerin hem de yaralıların kimliklerini tek tek tahkik ederek bir cetvel hazırlamıştır. Edhem Bey'in çıkardığı listeye göre vefat eden 9 ameleden 3'ünün pasaportları kendi adına, diğer 6'sı başkasının adınadır. Vefat eden amelenin 4'ü Trabzon'un Of kazası Ohşeho (Kuru Çeşme) köyündendir, 2'si yine Of'un Arhancolu (Çayırılı) köyünden ve 2'si de Hola mezarından, 1 tanesi de Erzurum'un Kiskim (Yusufeli) kazası Binat (Dokuzoğul) köyündendir. Vefat eden amelenin tamamı Müslümandır.¹⁰¹

Vefat eden işçilerin cenazesi taşınmayıp olduğu yerde defnediliyor ve buna dair defin şahadetnamesi hazırlanıyordu. Sözelimi Kazada hayatını kaybeden maden işçisinin asıl kimliği Tatuloğlu Halil bin İsmail olduğu hâlde Ali Ömer Efendi oğlu adına pasaport taşıdığı için defin varakası sahte isim üzerine hazırlanmıştır. Defin işlemi Süleyman Molla tarafından gerçekleştirilip Çinkathev'e defnedilmiştir.¹⁰²

Ağır yaralıları toplamda 7 kişidir. Bunların içinde pasaportu kendi adına olan 3 amele bulunuyordu. Ağır yaralıların da hepsi Of kazasından, 3'ü Arhancolu, 2'si Hola mezra, 2'si de Ohşeho köyündendi.¹⁰³

Yaralılarından malul olanların tazminat talebini doğrudan kendilerinin yapması gerekiyordu. Vefat edenlerin ise ya veresesi ya da onlar tarafından tayin edilen vekilleri tarafından başvurunun gerçekleşmesi gerekiyordu. Şehbenderin doğrudan bu konuda dava etme yetkisi bulunmuyordu. Ancak şehbenderlikçe, tazminat davası için geleceklere mutlaka yardımcı olacaklarının altı çizilmiştir.

Vefat eden amelenin şirket sandığında biriken metrukâtına ait bir cetvel de hazırlanmıştır. Amele içinde en yüksek metrukâta sahip Arhancolu köyünden Tatuloğlu Halil bin İsmail'in 43 ruble 17 kopeki bulunuyordu. En düşük metrukât ise Ohşeho köyünden Balya oğlu Mehmed Çavuş bin Ahmed'e ait olup 31 ruble 68 kopektir. Yine Ohşeho köyünden Komotoğlu Mahmud bin Mustafa'nın metrukâtı görünmemektedir. Bu durum söz konusu şahsın kazadan az bir zaman önce çalışmaya başladığını düşündürür. Bütün ameleye ait olan toplamda 293 ruble 33

¹⁰⁰ BOA, HR. UHM, 154/30, 26 Kasım 1913 (Lef 1).

¹⁰¹ BOA, HR. UHM, 154/30, 26 Kasım 1913 (Lef 2).

¹⁰² BOA, HR. UHM, 154/30, 26 Kasım 1913 (Lef 5).

¹⁰³ BOA, HR. UHM, 154/30, 26 Kasım 1913 (Lef 5).

kopek Zansul polis komiseri tarafından vereseğe teslim edilmek üzere Batum şehbenderliğine ulaştırılmıştır.¹⁰⁴

Kazanın maden idaresi memurlarının görevlerini hakkıyla ifa etmemelerinden kaynaklandığı tahkikat sonucunda anlaşıldığından mutazarrır olan veresenin tazminat iddiasında bulunabilmesi için kendilerinin veya vekillerinin gitmeleri gerekiyordu. Şirket yetkilileriyle sulh ya da mahkeme yoluna başvurarak tazminat hakkını kazanmış olacaktı. Kiskim'in Binat köyünden Kara Ali oğlu Hüseyin bin Ahmed'in Zansul'daki kaza sonucu öldüğü vârisleri olan annesi, oğlu, kızı ve karısının şeri mahkemeden veraset ilamını alıp kaymakamlığa verdikleri belirtilmiştir. Hüseyin'in metrukâtı olan 38 ruble 60 kopek vereseğe irsal edilecektir. Vârisler veraset ilamı çıkarırken kendilerine Halil Şevki bin Arif'i şeri makamlar huzurunda vekil tayin etmişlerdir. Vekil, elindeki zabıtnameyi göstererek hem metrukâtı hem de tazminat olarak 1.100 rubleyi almıştır.¹⁰⁵

Batum Şehbenderliği tarafından hazırlanan rapor sayesinde 1913 ekiminin sonunda Zansul'da gerçekleşen kazanın ayrıntılarına ulaşabiliriz. Bununla birlikte Osmanlı Arşivi'nde ancak ölümlü kazalara karışan Osmanlı tebaası işçiler hakkında bilgiye ulaşabiliyoruz. Bu kayıtlar arasında yaralanıp belki malul kalan işçilere ulaşmamız mümkün görünmüyor. Gürcü hükûmet yetkilisinin verdiği bilgilere göre 1911-1914 yılları arasında bakır madenlerinde gerçekleşen iş kazaları aşağıdaki gibidir.¹⁰⁶

	1911	1912	1913	1914
Gürcistan ve Kafkasya'daki toplam maden işçisi sayısı	12508	19125	26345	12911
Bakır madenindeki işçi sayısı	7089	8159	8414	6688
Maden kazaları sayısı	535	490	795	652
Ölümlü olanlar	27	32	40	24
Ödenen tazminat (İngiliz poundu)	7045	3845	4510	3270

Bu tabloda verilen maden kazaları, ölümlü olanlar ve tazminat verileri Kafkasya'daki bakır, kömür, manganez ve diğer maden ocaklarını kapsamaktadır. Bu rakamlar ABD, Batı Avrupa ve Osmanlı Devleti'ndeki iş kazalarına kıyasla çok düşük görünmektedir. Quataert, Zonguldak kömür havzası özelinde yapmış olduğu çalışma neticesinde Osmanlı'da kaza istatistiklerinin çok sağlam olmaması ve kömür üretiminin de diğer ülkelere nazaran daha az olmasını göz önünde bulundurarak sonuçların ABD, İngiltere ve Fransa'ya göre çok daha yüksek olduğunu ortaya koyar. 1893-1907 arasında gerçekleşen kazalarda 121 kişi hayatını kaybetmiş, 102 kişi yaralanmıştır. 1912'de 63 işçi ölmüş 78'i yaralanmıştı. 1913'te kayıtlara geçen bir kazada 30 işçi hayatını kaybetmişti. Verilerin bütün yılları kapsamaması aynı zamanda ölü ve yaralı sayısının gerçekte çok daha fazla olduğunu da göstermekteydi.¹⁰⁷ 1869 *Nizamnamesi*'nde madenlerde bir doktor ve eczane bulundurulmasının zorunlu olduğu belirtilmekte, kazazede işçilerin ailelerine mahkemenin belirlediği tazminatın ödenmesi gerektiği, kazayı zamanında haber vermeyenlerin ve kazada ihmalkârlıkları görülenlerin cezalandırılacağı ifade edilmekteydi.¹⁰⁸ Nizamname'nin bu maddelerine rağmen özellikle 1910'larda meydana gelen pek çok ölümlü kazada mağdurların haklarını alamaması yeterli koruyucu düzenleme ve cezai yaptırım olmadığını gösteriyordu. Osmanlı'da işçilerin çalışma şartlarının düzenlenmesi ve haksızlıkların giderilmesi için Dâhiliye Nezaretinin de desteği ile bir yasa tasarısı çalışmasına girilmiş, Avrupa ülkelerinin standartlarına benzer bir kanun hazırlanmak istenmiştir. Yıldırım'a göre bu ayrıntılı düzenlemeler büyük masraflara yol

¹⁰⁴ BOA, HR. UHM. 154/30, 26 Kasım 1913 (Lef 7).

¹⁰⁵ BOA, HR. UHM. 154/30, 26 Kasım 1913 (Lef 15.17.18).

¹⁰⁶ Ghambashidze, *Resources of Georgia*, 79.

¹⁰⁷ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madencilik ve Devlet Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920*, Çev.

Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2009), 260-262.

¹⁰⁸ Keskin, "Maden Hukuku", 131-132.

açacağından öneri maden şirketleri tarafından olumsuz karşılanmıştı.¹⁰⁹ Tablodaki verilerin tek bir kaynaktan alınmış olduğu hatırd tutularak Kafkasya'daki düşük oranlı maden kazalarının makul bir nedeni olarak büyük şirketlerde görülen kazaların küçük çaplı işletmelere göre çok daha az olduğu bilgisi değerlendirilebilir. Quataert, yine Zonguldak kömür madenleri için 1893-1907 arasında yaptığı incelemede daha küçük ölçekli işletmelerin büyük şirketlere göre daha fazla kazaya sahiplik ettiğini ortaya koymaktadır. Bu durum iş güvenliği için alınacak her önlemin işletme için bir maliyet yarattığı gerçeği göz önünde bulundurulunca anlaşılır görünmektedir.¹¹⁰

İngiliz konsolosu Stevens, 1912 yılında Kafkasya madenlerinde çalışmayı aksatacak bir grevin gerçekleşmediğini söylerken bunun bir nedeni olarak işçi ve işveren arasında ortaya çıkan genellikle ekonomik temelli anlaşmazlıkların uzlaşılı yoluyla hızla çözülebildiğini ifade eder. 1913'te Poti, Tiflis, Bakü, Batum'da cereyan eden grevler sonunda ücretler %30 nispetinde artmış, çalışma süresi 8 saat ile sınırlandırılmıştı. İşçi grevleri ile anılan bu dönemde Zansul'da geniş çaplı bir grev gerçekleşmemişti. İşçilerin sadece 120'si grevlere katılmıştı. Şirket çalışanlarının çok farklı milletlerden olması bu durumun sebeplerinden birisiydi. Bir diğer nedeni de eyalet idaresinin bu konudaki sert tavrı idi. Grevcilere 48 saat mühlet tanındıktan sonra işe geri dönmeyenlerin bölgeden ihraç edilecekleri çok net bir şekilde şirket yöneticilerine bildirilmişti.¹¹¹ Bu sebeplere Batum şehbenderinin Osmanlı tebaası işçiler için vermiş olduğu sahte pasaport kullanımı hakkındaki bilgiyi de ekleyebiliriz. İşçileri bir greve katılmaktan alıkoyan sebeplerin yanında Kafkas Bakır Kumpanyası'nın barınma, yeme içme, sağlık erişimi¹¹² gibi konulara yapmış olduğu yatırımların da etkili olduğunu düşünebiliriz. Elimizdeki verilerden Kafkas Bakır Kumpanyası'nda çalışan vasıfsız bir işçinin günlük ücretini tespit etmek bu çalışmada mümkün olamadı. Bunun yanında kaynaklarda genel olarak Kafkas madenlerindeki işçilerin ekonomik şartlarının iyi olduğu ifade edilmektedir. Bu bilgidan hareketle grevlere katılmama noktasında işçilere görece tatminkâr ücretlerin verildiğini söylemek de hatalı olmayacaktır. 1899'da Ergani bakır madenindeki işçiler günlük 6 kuruş alırken 1911'de bu ancak 6,5 kuruşa varmıştı.¹¹³ 1908'de günlük ücretleri 11-25 kuruş arasında değişen Balya madencileri bunun 25 kuruşa çıkarılması için greve giderken aynı sene Ereğli, Taşoz, Ergani madenlerindeki arkadaşları da ücretlerin artırılması, çalışma ve sağlık koşullarının, iyileştirilmesi talepleri ile greve gitmişlerdi.¹¹⁴

Kafkas Bakır Kumpanyası'nda çalışırken kazaya kurban giden işçilerin memleketlerine dair bilgiler Doğu Karadeniz'den Rusya'ya yapılan göçler hakkındaki mevcut bilgilerle insicamlıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesinin her yerinde etkisini giderek artıran ekonomik sıkıntılar şüphesiz bu coğrafyayı da etkilemiş, başka ülkelere göç arzusunu tetiklemiştir. Doğu Karadeniz'de bu genel duruma ek olarak arazi kıtlığı önemli bir sorun yaratıyordu. Osmanlı Arşivi'nde bölge köyleri halkının topraklarının dağlık alanda olması ve başka bir iş kolunun da olmaması sebebiyle amelelik etmek üzere Batum civarına gittiklerine

¹⁰⁹ Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922), Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 349. 1912-1918 yılları arasında Balya-Karaaydın madenlerindeki yaralı ve hastalara işletimin yanında ödenmesi gereken doktor ve eczane yardımının Fransız şirketi tarafından 1921'de dahi ödenmediği anlaşılmaktadır. (İsmail Bülbül, "Balya-Karaaydın Maden Şirketi İşçileri (1901-1922)", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/24, (2010), 233-234).

¹¹⁰ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler*, 308.

¹¹¹ Konsolos Stevens'in 1912 ve 1913'e ait raporları: *Adjara and the Russian Empire*, 640, 660.

¹¹² Tıbbi yardım konusunda şirketin ne kadar bonkör davrandığı konusunda da kesin bir hüküm vermek mümkün görünmüyor. ABD'de tıbbi koruma ve düşük standartlı bakımın şirket doktorları tarafından sağlanması ancak 1945'te Birleşik Maden İşçilerinin grevleri sonucu mümkün olmuştu. Zonguldak kömür madeni işçileri almış oldukları sağlık hizmetinin bedelini sonrasında ceplerinden ödemekle mükellefler. Bu o dönemde, Dünya'nın pek çok yerinde görülen ortak bir uygulamaydı (Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler*, 318).

¹¹³ Varlık, "Madenlerde Çalışma Koşulları", 971.

¹¹⁴ Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler*, 232. Alım gücü hakkında bir mukayese yapabilmek için 19. yüzyılın ikinci yarısında 1 okka ekmeğin ülkenin farklı yerlerinde 1 ila 2 kuruş arasında satıldığı bilgisine başvurulabilir. (Şevket Pamuk, "Kuruş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26, (Ankara, 2002), 458-459.

dair çok sayıda belge bulunmaktadır. Bu göçler 20. yüzyılın başında Doğu Anadolu'ya da sirayet etmiş, sınırın epey uzağındaki kentlerden de Rusya'ya göçler gerçekleşmiştir.¹¹⁵ Trabzon vilayetinden Zonguldak kömür havzasına da göçler gerçekleşmiştir.¹¹⁶ Doğu Karadeniz'den Rusya'nın Kafkas topraklarına gerçekleşen göçlerde fiziksel yakınlığın mutlaka etkisi olmuş olmalıdır. Bununla birlikte Rusya'da ücretlerin daha yüksek olması, ele aldığımız maden tesisinde barınma ve sağlık koşullarının iyi olması, kazazedelerin tazminatlarını elde edebilmeleri zamanın sosyal iletişim imkânları ile bilinir hâle gelmiş olmalıydı. Madende yaşanan büyük kazada hayatını kaybeden işçilerin aynı ve yakın köylerden olmaları da bu çıkarımı destekler bir anlam taşımaktadır.

Sonuç Yerine

19. yüzyıl Batı Avrupa ülkelerinin kapitalist ekonomilerini geliştirmeye hizmet edecek, yeni pazar ve sanayilerini besleyecek ham madde arayışlarına sahne olmuştur. Osmanlı Devleti, başlangıçta çıkış noktası bambaşka saiklere dayansa da kapitülasyonlar ve ticari anlaşmalar sonucu yerli üretimi teşvik edecek güvenlik duvarlarını koruyamaz hâle gelmişti. Ekonomik ve siyasi buhranların yaşandığı bu dönem Osmanlı'nın sahip olduğu öz varlıklarının Batılı sermaye sahiplerinin geride ülke lehine bir yatırım bırakmadan sömürülmesi ile sonuçlanmıştı. Rusya ise kendi ekonomisini koruyacak hukuki düzenlemelere sahip olmanın, sanayi altyapısını oluşturmalarının avantajını kullanarak bu serüvenden Osmanlı Devleti'ne nazaran kazançlı çıkmıştı.

Zengin bir yer altı kaynağına sahip olduğu bilinen Artvin günümüzde de madencilikle ön plana çıkan bir bölgedir. Bölgenin ulaşım sorunu ve dağlık yapısı, sahibi olduğu madenin çıkarılması ve işlenmesi sürecinin büyük maliyetlere ihtiyaç duyulmasını beraberinde getirmiştir. Murgul Vadisi'nin dünya standartlarında yüksek kalitede ve bol miktarda bakır cevherine sahip olması yatırımcıların uzun zaman ilgisini çekmiştir. Bu durum bölgenin Osmanlı hâkimiyetindeyken de bilindiği hâlde madenin çıkarılıp işlenmesi Rus idaresinde olduğu döneme denk gelmiştir. 1903'te faaliyete geçtiği anlaşılan Kafkas Bakır Kumpanyası Anglo-Amerikan sermayeli güçlü bir gruba aitti. Şirket bu kıymetli cevheri çıkarıp işletirken azami kâr oranına sahip olmayı arzu etmiş, çalışmaya başladığı ilk 7 sene içerisinde birkaç kere kullandığı yöntem ve tesisleri revize etmek durumunda kalmıştır. Şirket vadide kapitalizmin ilk temsilcisi olarak kârını artırmak isterken bir yandan da bölgenin bayındır hâle getirilmesinde, yolların yapılmasında göz ardı edilemez iyileştirmeler gerçekleştirmiştir. Elektrik kullanımı ve baraj yapımı gibi faaliyetlerin bölgeye getirilmiş olması da bu minvalde önemli gelişmelerdir. Yine şirketin bir okul yaptırmış olması, tesis yakınlarında alışveriş mekânlarının kurulması bölgede yerel ahalinin gündelik yaşamına tesir etmiş olmalıdır. Kafkas Bakır Kumpanyası'nın kuruluşu, İngiliz ve Amerikan sermaye piyasalarında büyük bir umut ile karşılanmıştı. Ancak cevherin miktar olarak büyüklüğüne karşılık sert yapısı başlangıçtaki beklentilerin hayata geçirilmesini geciktirmiş, planlanan üzerinde harcamalar yapılmıştır. Tesisin verimlilikte beklenen seviyeye geldiği dönemde Birinci Dünya Savaşı ile faaliyetleri sekteye uğramış, Bolşevik Devrimi sonrasında İngilizler bölgeden tamamen çekilmek kararı almışlardır.

Çalışmanın konusu olan madencilerin yarıdan fazlasını oluşturan Osmanlı tebaası işçiler amelelik yapmaktadır. Memleketlerinde zorlu bir yaşam sürdükleri ve genelde Doğu Karadeniz'den gittikleri anlaşılan bu işçiler gurbette hayatlarını kazanmanın gailisi içindedirler. Osmanlı Arşivi'nde ulaşabildiğimiz bilgi kadarıyla ustabaşılık yapan bir işçi dışında diğerlerinin tamamı kas gücüyle çalışan adamlardır. Yine ekonomik bazı imkânsızlıklar nedeniyle büyük kısmının sahte pasaport taşımak zorunda kaldığı anlaşılan Osmanlı tebaası amelenin bu durumu sürekli sınır dışı edilme tehdidiyle haklarını arama konusunda fazla ses çıkaramamalarına neden olmuştur. Yine aynı nedenle bu işçilerin Rusya'da yayılan büyük grev furyasına katılamadığını

¹¹⁵ Bay, "Osmanlı İşçi Göçü", 26-27, 32.

¹¹⁶ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğunda İşçiler*, 312.

söylemek mümkündür. 1913 ekiminin sonunda yaşanan talihsiz kazada Batum şehbenderliği kazazede amelenin haklarını korumak için ciddi bir gayret göstermiş, kaza mahalline giderek inceleme yapıp özellikle sahte pasaport kullanımından kaynaklı kimlik karışıklıklarının önüne geçmeye çalışmıştır. Rus hukuk sistemine hâkim olduğu anlaşılan şehbenderlik prosedüre uygun bir şekilde işlerin takibini yaparak kazazedelerin ve yakınlarının maden şirketinden almaları gereken tazminat konusunda yol göstermiştir. Quataert, kaza raporlarının işçilerin kimliklerine, yaptıkları işin ayrıntılarına ulaşmaya izin verdiğini söylerken madencilik toplumunda gündelik yaşamın ayrıntılarını ortaya çıkarmadaki önemlerine atıf yapar.¹¹⁷ Ölümlü kazalara dair Osmanlı Arşivi'nden temin ettiğimiz belgelerde kazazede işçilerin kimliklerini, hangi köyden geldiklerini, medeni durumlarını, kaç evladın yetim, kaç kadının dul kaldığını, geride bıraktıkları eşyalarını satır aralarından da olsa okumak mümkün olmuştur. Bu bilgiler sayesinde iş kazalarını istatistiki bir veri olmaktan çıkıp ete kemiğe bürülü insanların hayat hikâyelerinin bir parçası olarak okumanın yolu açılmıştır.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyeti (HR. UHM), Dosya: 154 Gömlek: 53; 107/3; 130/44; 134/64; 143/3; 146/45; 160/16; 160/33; 154/30.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Adjara and the Russian Empire 1878-1917, Ed. Aslan Abashidze, C.2, Londra: Historical Documents Centre Publications, 2008.

Rus Madenleri İdaresi'nin Senelik Raporlarına Nazaran "Caucasus Copper Company" Şirketinin Tarihçesi, Ankara: Maden Etüt ve Arama Dairesi Başkanlığı, 1985.

Sürelî Yayınlar

The Engineering and Mining Journal, 75/13, (Mart 1903), 495.

The Engineering and Mining Journal, 78/18, (3 Kasım 1904), 724.

"London Mining Market in 1905", *The Engineering and Mining Journal*, 81/1, (6 Ocak 1906), 69.

The Engineering and Mining Journal, 82/18, (3 Kasım 1906), 84.

The Engineering and Mining Journal, 83/2, (12 Ocak 1907), 86.

"The Caucasus Copper Company", *The Engineering and Mining Journal*, 88/20, (13 Kasım 1909), 973.

"In and Out of the Caucasus in War Time", *The Engineering and Mining Journal*, 99/11, (13 Mart 1915), 478.

David, L.C., "Mining in the Caucasus Mountains", *The Engineering and Mining Journal*, 99/16, (Nisan, 1915), 681-683.

"A Word from Russia", *Engineering and Mining*, 100/23, (4 Aralık 1915), 923-924.

Engineering and Mining, 103/10, (10 Mart 1917), 410-411.

Engineering and Mining Journal, 104/16, (20 Ekim 1917), 697.

"Non-Ferrous Metalurgy in Russia", *Engineering and Mining Journal*, 113/19, (13 Mayıs 1922), 814.

¹¹⁷ Quataert, Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler, 256.

Emiroğlu, Kudret, *1876 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi*, C.8, Ankara:Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 1999.

Kitap, Makale ve Tezler

Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 2. Baskı, 1989.

Altunbay, Mustafa, “Klasik Dönemde Osmanlı’da Madencilik”, *Türkler*, C.10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002,1464-1485.

Anık, Mustafa, “Kalkınma ve Yatırım Bankalarının Sosyoekonomik Kalkınmadaki Rolü ve Bir Örnek Olay İncelemesi”, Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Artvinli, Taner, *Artvin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul: Telemak, 2022.

Badem, Candan, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2021.

Bay, Abdullah, “Rusya’ya Osmanlı İşçi Göçü (1830-1921)”, *OTAM*, 41, (2017), 25-56.

Bülbül, İsmail, “Balya-Karaaydın Maden Şirketi İşçileri (1901-1922)”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/24, (2010), 227-240.

Caiani, İvane *Borçka Mektupları*, Çev. Fahrettin Çiloğlu, İstanbul: Sinatre, 2002.

Chokharadze, Malkhaz, Mehmet Ali Keskin, “Türk Tarihi ve Gürcü Tarihi Kaynaklarına Göre Rus Yönetiminin Uyguladığı Politika Sonucu Gürcü Muhacirlikleri (19.-20. Yüzyıllar Arasında)”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/2, (2015), 95-108.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Maden İşletme Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2/ 1, (1943), 117-126.

Erlor, M. Yavuz M. Selçuk Özkan, “Karadeniz’de Bir Osmanlı Maden Yerleşkesi: Kab-ı Maden Kazası (1264-1856)”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 6/16, (2019), 515-533.

Erlor, M. Yavuz, “Osmanlı’da Mangırın Tarihçesi”, *Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine Yazılar*, ed. Mehtap Nasıroğlu Aydın, Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022, 35-85.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Zanaatkârları*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.

Geyikdağı, V. Necla, M. Yaşar Geyikdağı, “A Comparative Study of Foreign Direct Investment: Ottoman and Russian Empires”, *Contemporary Research in Economic and Social Sciences*, 2/1, (2018), 71-110.

Ghambashidze, D. F.R.G.S., *Mineral Resources of Georgia and Caucasia*, London: George Allen & Unwin Ltd., New York: The Macmillian Company, 1919.

Hakimian, Hassan, “Wage Labor and Migration: Persian Workers in Southern Russia, 1880-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, 17/4, (1985), 443-462.

Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Şikago: The University of Chicago Press, 1980.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C.1, Çev. Halil Berktaş, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.

- Keskin, Özkan, “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 29/ 29, (2011),125-147.
- Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul: Yordam Kitap, 2008.
- Kursky, Alexander, Andrei Konoplyanik, “State Regulation and Mining Law Development in Russia from the 15th Century to 1991”, *Journal of Energy & Natural Resources Law*, 24/2, (2016), 221-254.
- Mutaf, Abdülmecit, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedürü”, *History Studies*, 2/2, (2010), 293-303.
- Muvahhit Zeki, *Artvin Vilayeti Hakkında Malumat-ı Umumiye*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1927.
- Ökçün, A. Gündüz, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları”, *Prof. Dr. Yavuz Abadan’a Armağan*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 280, 1969), 801-895.
- Pamuk, Şevket, “Kuruş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26, (Ankara, 2002), 458-459.
- Quataert, Donald, “19. yy.da Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul: İletişim Yayınları, (1985), 914-916.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Madenciler ve Devlet Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920*, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009.
- Tızlak, Fahrettin, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları”, *Belleten*, 60/329, 1996, 703-718.
- Tızlak, Fahrettin, “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, *Osmanlı*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 312-321.
- Turan, Resul, “Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Ulutan, Burhan, *Etibank 1935-1985*, Ankara: Etibank Matbaası, 1987.
- Varlık, Bülent, “Osmanlı Devleti’nde Madenlerde Çalışma Koşulları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul: İletişim Yayınları, (1985), 917-922.
- Yıldırım, Kadir, *Osmanlı’da İşçiler (1870-1922)*, *Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Yılmaz, Melike Karabacak, “19. Yüzyılda Artvin ve Çevresinde Ekonomi Hayatı”, *Artvin Tarihi Araştırmaları 1*, İstanbul: Kriter Yayınevi, 2019, 233-258.
- Zakharchuk, P.A., “The Work of the Learned Mining Committee in Imperial Russia: 1825-1917” *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 579, (2020).

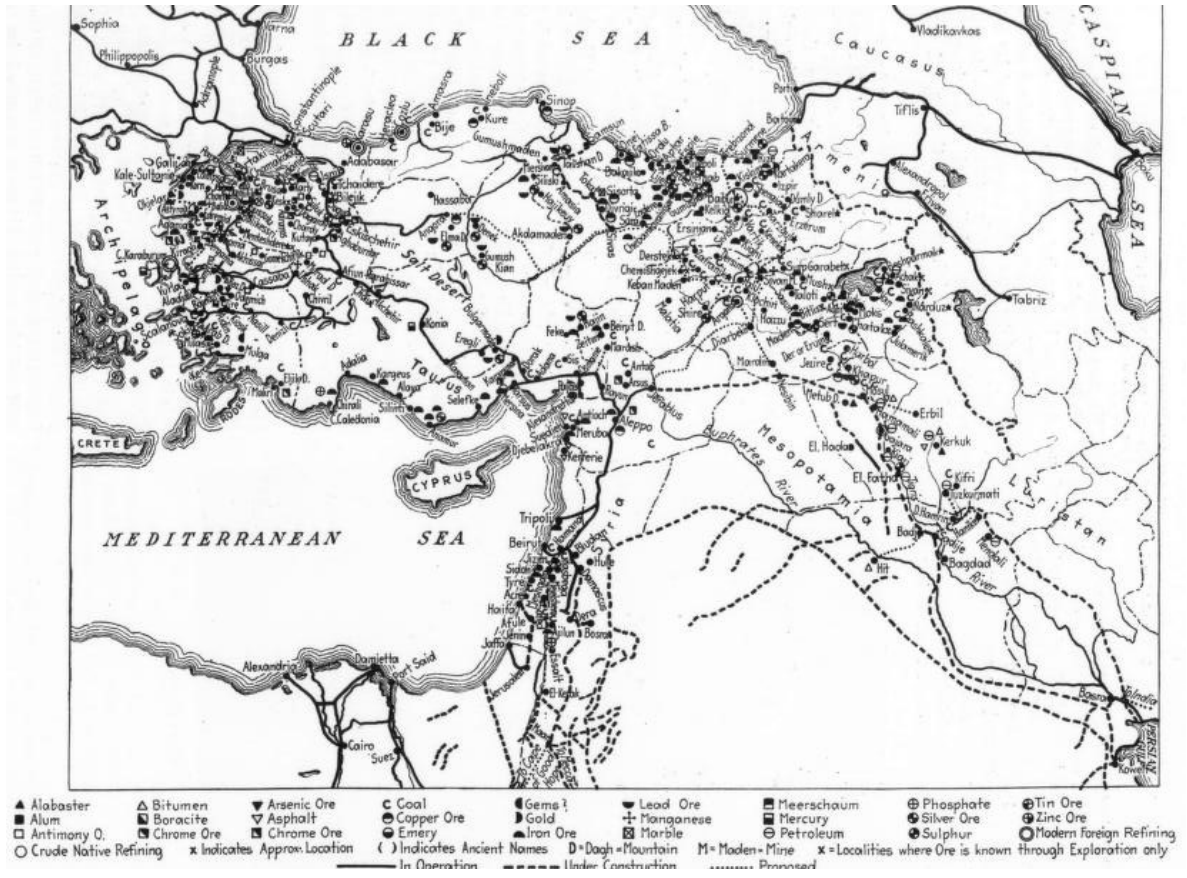
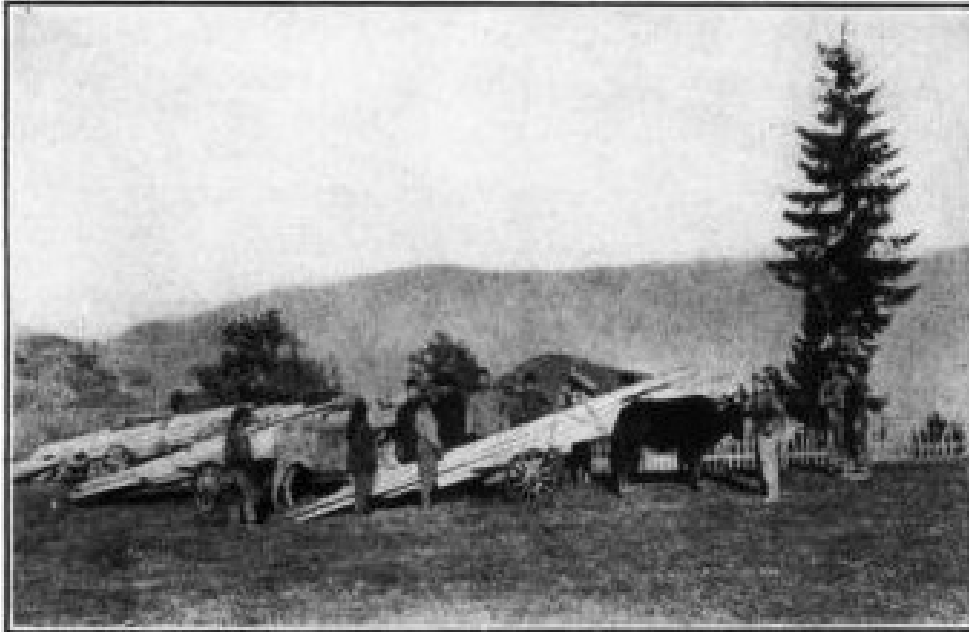
EKLER

Ek-1: Türk sondaj ekibi. Kaynak: L.C. David, “Mining in the Caucasus Mountains”, *Engineering and Mining Journal*, 99/16, Nisan, (1915), 682.

Ek-2: Bir Rum ustabaşı ve Rus Polisi. Kaynak: *Engineering and Mining Journal*, 99/11 (13 Mart 1915), 479.

Ek-3 : Anadolu Madenleri ve Demiryolları, Kaynak: *Engineering and Mining Journal*, 109/5, 310.Ek-4: Maden sahasında geleneksel taşımacılık. Kaynak: *Engineering and Mining Journal*, 99/11, 478.

Summary

Today, Dzansul is a village named Damar in Mourgul district of Artvin. With the Treaty of Berlin signed after the 1877-1878 Ottoman-Russian War, the lands including the Murgul Valley were left to the Russian government. The Churuh Valley was very rich in minerals. It was as if there was no point in these lands where an ore was not found, with copper being the most common. Geologists estimated that there were 50 to 100 million tons of ore in the Mourgul Valley alone. Dzansul was 1800 meters above sea level, 64 km from Batumi. According to the 1876 census, Dzansul, one of the villages of Livane kaza during the Ottoman rule, had 174 Islamic male inhabitants in 61 households. When it came under Tsarist rule, Dzansul appears as a pristaw within the Artvin okrug. According to 1888 data, Dzansul had 69 households, 207 male and 224 female inhabitants.

The person who discovered the mine in Dzansul and obtained the concession was Yanko, a Greek miner from Gumushane who apparently migrated to Batumi. Yanko, who took the surname Lazarof under Tsarist Russia, founded a company called Lazarof Brothers with his brothers and started excavations at the Dzansul mine in 1879. In 1898, he sold the concession to an engineer named Chernoviski because he could not cope with the high cost of production. According to the sources, the land subject to this sale was 1 square kilometer in size and was sold for 750 thousand rubles. The Caucasian Copper Company later purchased this land from Chernoviski.

The Anglo-American capitalized Caucasian Copper Company founded in 1900, enjoyed the trust of some of the elite trade and banking circles in London. Vivian Smith, members of the Smith Banking Family and Pierrpont Morgan, were prominent supporters. Founded with a capital of 500 thousand pounds, there were rumors in the stock markets that the company's shares would gain a lot of value. There was a strong belief that the company that would exploit the copper in the village of Dzansul would make a high profit. The mine was analyzed by the British mining engineer Jame Stanley. The ore, weighing 2 million tons, was found to contain 3,5% copper, but no gold or silver.

The company had some difficulties to resolve before it could start operating the mine. The first of these was the transportation problem. 16 km road was built between Borchka and Batumi, which was previously a dangerous horse trail. Since the mine is 1370 meters above sea level, an additional 10 km road was built from here to the smelter. A 4000-meter cable car was also built to transport the ore to the plant. Copper was transported in furgons to Batumi and from there to the Russian domestic market.

The 15-30 meter thick silt and clay covering the surface of the mine area was removed using mechanical and hydraulic tools. The mined ore was transported by wheels to the crushing plant. The company used the most modern equipment of the time to extract and process the ore. Electricity was obtained from the Mourgul river. Hydraulic energy was not enough to meet all the needs of production. Initially coal was used for this purpose, but later diesel oil was used. Oil was brought from Baku to Batumi via pipeline and from there to the plant. The company had to apply different methods for smelting the ore. It incurred significant costs for this. Initially, the plan was to smelt the ore directly. For this purpose, a smelter with a capacity to produce 60 tons of copper per week was built in November 1902. It was soon realized that this method was not suitable for this ore. As a result of the review conducted by experts, it was decided to use the magnetic method. At this time, production was halted and the old plant was removed and a new one built. All this meant a great expense for the company. In 1907, the plant was ready for operation again. In 1909, however, the magnetic method was abandoned and the wet concentration method was reverted to. In addition to methodological problems, the company was also experiencing production declines due to labor shortages. Many methods have been tried in the processing of the ore. The company has achieved the most economical system by using underground methods together with open pit and milling methods. In October 1914,

Turkish forces entered the Mourgul Valley and demanded that the company stop work. The plant continued production until November and produced 3900 tons of copper in 1914.

The First World War interrupted the activities of this facility located on the Turkish-Russian border. In the early stages of the war, Russian authorities tried to convince company officials that they were safe. In order to ensure the continuity of production, they also wanted to show some facilities to the workers, who were quite numerous Ottoman subjects. However, hot clashes became audible from the mining facilities and the director of the facility was shot, forcing the staff to leave. Leonard C. David, mine superintendent of the company, described in detail the midnight escape of the personnel with their families to Batumi in fear and danger. After the Turkish withdrawal from the region, the company manager, returned to the plant in 1915, reported that the plant had not suffered much damage and could resume operation. By the end of 1916, the plant was back in operation. However, in the later stages of the war, the facility suffered too much damage and was rendered completely unusable by the repercussions of the Bolshevik Revolution. The company has erected structures near its facilities to provide shelter for both staff and workers. In addition, many offices, warehouses and shops were built. There was also a canteen where workers could shop, with prices set by the workers' committee. There was also a hospital and school nearby to provide health services. The Caucasian Copper Company employed Turkish, Iranian, Georgian, Armenian and Greek workers. 75% of the workers were Turkish Muslims. These workers, who abstained from alcohol as part of their faith, were considered hardworking and reliable. Muslim workers, Russian subjects, were employed in more skilled jobs. Labor migration from the Ottoman Empire, especially from Trabzon province near the border, was taking place to the Russian side. Some of these workers were also employed by the Caucasian Copper Company. Higher wages and relatively better living standards were among the reasons for these migrations.

Information on individual occupational accidents of the company's laborers can be found in documents in the Ottoman Archives. A laborer who was died in a work accident was buried on the spot and his remains were sent to his family. On October 31, 1913, a major work accident occurred in the Dzansul mines. In this accident, 30 workers from Ottoman subjects were buried under the cave-in and 9 of them lost their lives. The Russian authorities prepared a report on the details of this accident, and the Ottoman State's consul of Batumi went to the scene of the accident and made investigations. Although company officials claimed that the accident was the result of an unexpected natural phenomenon, Russian authorities prepared a report in favor of the workers. Thanks to this report, the families of the injured workers were able to receive compensation from the company. These reports contain details of how the incident occurred and the procedure followed. Eight of the workers who lost their lives in the accident were from Trabzon province and one was from Erzurum. The workers who lost their lives in the accident had left behind their wives and children. Again, according to the reports, most of the workers who migrated to Russia were fellow countrymen

It is understood from the available documents that most of the Ottoman subject laborers used fake passports. Dzansul mines employ about 4500 laborers. 3500 of them were Ottoman subjects and about 90% of them used fake passports. The most important reason for this is that workers avoid paying passport costs. Although the Ottoman Empire made some arrangements to prevent illegal crossings to the Russian side and to make it easier for workers to obtain passports, it is understood that not much result was achieved. In exchange for carrying a fake passport, workers face the constant fear of being deported and losing their jobs. Russian officials and company managers knew this and sometimes this caused abusing of the rights of workers. This prevented them from seeking their rights when necessary. Workers in the Dzansul mines did not participate much in the strikes of 1913. The multinationality of the company's employees and the rigid attitude of the Russian authorities are among the reasons for this result. On the other hand, the use of forged passports must surely have prevented participation in strikes.

Copyright of Journal of Ottoman Legacy Studies (OMAD) is the property of Journal of Ottoman Legacy Studies and its content may not be copied or emailed to multiple sites or posted to a listserv without the copyright holder's express written permission. However, users may print, download, or email articles for individual use.